

**MANJŠE
ZLO**

Eseji

**FESTIVAL
RAZPOKA**

**MANJŠE
ZLO**

Eseji

**FESTIVAL
RAZPOKA**

S prihodnostjo upravičiti preteklost

»Morda bi bilo najbolje reči, da obstajajo
trije časi: sedanji čas preteklih stvari;
sedanji čas sedanjih reči; in sedanji čas
prihodnjih reči ...

Če ne bi soobstajali v duši, bi jih ne mogli
videti. Sedanji čas minulih stvari je spomin.

Sedanji čas sedanjih reči je izkušnja.

Sedanji čas prihodnjih reči je pričakovanje.«

—sv. Avguštin

Če se je festival Razpoka leta 2025 začel kot pričakovanja in zanosa poln korak v neznano, povsem zavedajoč se možnosti, da so vsi *prvi* prav lahko tudi *zadnji*, je ob svoji ponovitvi v letu 2026 že nekoliko odločnejši in bolj prepričan, da bo za seboj pustil trajne sledi. Ena izmed takšnih sledi je gotovo tudi ta knjiga. Prvemu slovenskemu festivalu preнове in trajnostnega bivanja razmišljanje o puščanju sledi ni tuj; s sledmi, ki so jih za seboj pustili naši predhodniki, in s tistimi, ki jih za seboj puščamo sami, se pravzaprav ves čas ukvarja. Ravno zato je toliko bolj nujno, da ostaja kritičen; vsakršna zapuščina, pa naj bo snovna ali nesnovna, javno prepoznana ali intimno subjektivna, je namreč tako blagoslov kot odgovornost. Kaže nam, da nismo sami, pač pa del med seboj prepletene in v času spreminjajoče se skupnosti, ki je svet okoli sebe zmožna presojati predvsem s svoje časovno-prostorske pozicije.

Helena Koder, scenaristka, režiserka, pisateljica in letošnja gostujoča sokuratorica festivala Razpoka, v svojem zapisu prepoznava, da je ravno dediščina tista, ki nas povezuje.

Dediščina je podeljevanje vrednosti temu, kar kot skupnost prepoznamo za vredno, zato zahteva določeno mero družbenega konsenza. Kot povsod, kjer družba postavlja enotna merila, zapovedi in zahteve, je torej tudi dediščina poligon izvajanja oblasti in pritiskov s strani tistih družbenih skupin, ki v nekem zgodovinskem trenutku zavzemajo pozicije moči. Ravno iz tega zavedanja se je v času snovanja festivala ob nekem naključnem pogovoru na kuratorsko mizo festivala skotrljala tema: manjše zlo.

»Ti, ki izberejo manjše zlo, hitro pozabijo, da so kljub vsemu izbrali zlo,« je zapisala Hannah Arendt. V času, ko se znova spopadamo s številnimi krivicami, za katere smo menili, da so presežene, vsak dan izbiramo med večjim in manjšim zlom: s svojim delom, strinjanjem, nasprotovanjem, sodelovanjem ali nesodelovanjem, z besedo ali molkom, s svojim življenjem kot takim. Izbiramo, pravi Arendt, saj bi bilo nemoralno, če ne bi izbrali. Ko vstopamo v zgodovinski čas in prostor – kot arhitekti, dokumentaristi, konservatorji, ljudje – tega s svojo dejavnostjo že interpretiramo. Prostor lastninimo, mu postavljamo ceno ter ga prepuščamo investicijam in stekanju dobička v roke tistih, ki usmerjajo politične in okoljske krize. Arendt vzpon totalitarizmov povezuje s poprejšnjim uničenjem prostorov javnega izražanja ter izmenjave mnenj. Kako lahko na svoboden način vzgajamo prostore diskurza o lastni preteklosti, ne da bi pri tem neetično pripisovali, posploševali ali razpolagali s krivdo? Manjše zlo izbiramo, ko zavoljo sklepanja kompromisov podaljšujemo birokratske verige, v nedogled predpisujemo peticije in pobude, da bi preprečili zlorabe, ob tem pa le odvrčamo pozornost od tega, kar v resnici šte-

je. Ob spopadanju s tovrstnimi vprašanji se kot najpomembnejša znova in znova izkazuje občutljivost: do prostora, do sočloveka, do drugih bitij, do ustvarjanja skupnega spomina.

Pojem tradicije je ambivalenten. Kako hitro se nanj vsakokrat sklicujejo avtorji narativ, ki spodbujajo konservativizem, zapiranje, zatiranje, razne oblike kolonializmov in diskriminacije! Pojem tradicije je obenem tudi prežet z njihovimi nepreštevniimi zgodovinskimi poskusi, da bi s preteklostjo upravičili prihodnost. Festival Razpoka tradicijo želi razumeti drugače. Z vsakoletno ponovitvijo poskuša graditi kontinuiteto in zanesljivost, obenem pa se vsakič znova samoizumljati, uvajati relevantne prijeme in premišljevati o novih temah. Kar se ne preraja, je namreč podvrženo počasnemu umiranju.

Festival Razpoka kot protistrup pregovorni okostenelosti tradicije ponuja odprtost in mnogoglasje. Zato smo dolge mesece pred jesenskim festivalom objavili odprt poziv za pisanje esejev, da bi na ta način k razmisleku o skupni temi povabili čim širši krog posameznikov. In odziv je bil še boljši, kot smo pričakovali. Kakšen krasen nabor etnologov, arhitektov, konservatorjev, arheologov, novinarjev, filozofov, pisateljev, mislecev vseh vrst se je odzvalo našemu klicu! Vsakdo izmed njih se je predlagane teme dotaknil na povsem drugačen način, nekateri teoretsko, drugi literarno, prav vsi pa z globokim prepričanjem, da je o dediščini pomembno pisati – naj bo s takšnim ali drugačnim izhodiščem. Za objavo smo namesto sprva predvidenih pet izbrali kar osem besedil, temu izboru pa dodali prvi slovenski prevod odlomka iz knjige *The Least of All Possible Evils* priznanega arhitekta in teoretika ter ustanovitelja prakse *Forensic Architecture* Eyala Weizmana.

Knjigo dopolnjuje izbor fotografij iz arhivske zbirke Slovenskega etnografskega muzeja. Na njih so ljudje, ki objektivu kažejo hrbet. Ta preprosta pozicija portretiranega subjekta je postala vodilo za pripravo fotoeseja, ki se kot nalašč prilega izbrani temi. Ljudje, katerih obrazov ne vidimo, so nam neznani. Kdo so? Ali kaj skrivajo? Zakaj so nam obrnili hrbet? Ali njihova gesta odvrčanja morda pomeni, da jih točka, s katere gledamo, ne zanima? Jim je neprijetno? Obračajo hrbet dediščini, skupnosti, izbiri? Ali pa se, po drugi strani, prisotnosti kamere sploh ne zavedajo in smo mi tisti, ki s svojo prisotnostjo nad njimi izvajamo voajeristično nasilje? Gledamo jih, kako nam obračajo hrbet, morda nevede, iz nedolžne nepazljivosti, morda zavestno, iz nepripravljenosti na soočenje. In kdo smo mi, ki skozi fotografsko lino vstopamo v davno minule trenutke, da bi jih obremenili s svojim pogledom in jih na novo prevrednotili? Da, to smo mi: ljudje iz prihodnosti. Kakor za knjigo izrabljamo podobe preteklosti, da bi izzvali muzanje ali dokazali neko stališče, prav tako bodo naše besede, podobe in stavbe na razpolago nekim drugim ljudem, ki nekoč šele pridejo.

To pomeni, da bomo verjetno tudi pričujoče eseje morda že čez nekaj let brali drugače. Morda se nam bodo zdeli banalni, morda se z njimi ne bomo več strinjali, morda – upajmo – se nam bo razmislek o manjšem zlu tedaj zdel odveč. »Ali je dedič lahko svoboden človek?« se sprašuje eden izmed esejev v tej knjigi. Svoboda dediščine leži v presnavljanju, v podeljevanju novih pomenov, v upravičevanju preteklosti skozi prihodnost.

Ajda Bračič
Andraž Keršič
Neža Kokol

Ljudje najbrž svojega veka ne moremo preživeti z občutkom, da je vse naše bivanje in delovanje omejeno na povzročanje večjega ali manjšega zla. Ljudje si globoko v sebi želimo, da bi delali dobro. Ne bi povzročali nobenega zla. Torej se smemo šele, ko definiramo dobro, odločati za manjše zlo. Zakaj sploh lahko na ohranjanje stavbne dediščine – pa tudi dediščine nasploh – gledamo kot na nekaj dobrega? Pustimo ob strani ekonomske ali podnebovarstvene in druge praktične razloge. Spoštovanje dediščine, njeno vzdrževanje, ohranjanje in skrb zanjo – in torej tudi prenavljanje – vključuje *drugega*. Drugega v času in prostoru. Skupnost. Odnos do neke stavbe – vzemimo za primer ljubljansko Dramo – nas povezuje v skupnost. Povezuje nas horizontalno v tem trenutku in tem prostoru in vertikalno v času, se pravi povezuje s preteklostjo in prihodnostjo. Pravijo, da je bila v razvoju človeka najbolj odločilna in pomembna lastnost zmožnost sodelovanja in ustvarjanja skupnosti. Dediščina je vezivo skupnosti. Ali vsaj eno od veziv.

Helena Koder,
gostujoča sokuratorica

Jernej Koritnik

LEPOTA NEIZBRISANEGA

Rušenje se pogosto začne mnogo pred prihodom bagra. Začne se v trenutku, ko obstoječo stavbo nehamo razumeti kot prostor možnosti in jo začnemo obravnavati samo še kot strošek. Ko se odločamo med rušenjem in prenovo, zato ne izbiramo med pravilno in napačno rešitvijo, ampak tehtamo finančno negotovost posameznika, materialno izgubo stavbe in dolgoročno izgubo identitete kraja. Kar se lastniku zdi manjše zlo, lahko za kraj pomeni nepovratno izgubo.

V času stanovanjske krize, ko mladi vse težje pridejo do lastnega doma, je nerazumno prezreti prostor, ki je že zgrajen, medtem ko pomanjkanje rešujemo skoraj izključno z novogradnjami. Po slovenskih mestih in na podeželju ostajajo prazne stavbe, ki propadajo ali čakajo na rušenje. Obstoječi stavbni fond ne bo rešil stanovanjske krize, lahko pa zmanjša pritisk po novi gradnji in ponudi manjše, postopne ter lokalno prilagojene rešitve. Te stavbe so večinoma že del naselij ter povezane z infrastrukturo in skupnostjo. Prav v protislovju med pomanjkanjem stanovanj in praznimi stavbami se skriva

lepota neizbrisanega. Ne kot romantiziranje starega, ampak kot sposobnost, da v nepopolni stavbi prepoznamo prihodnjo uporabo, ne da bi morali zanjo najprej izbrisati sledi prejšnjega življenja.

Vrednosti stavbnega fonda ne določa vpis v register kulturne dediščine. Register je ne ustvari, temveč evidentira le tisti del, ki ga je stroka že prepoznala. Podoba kraja poleg zaščitene spomenikov in avtorsko izjemnih del oblikujejo tudi običajne, nezavarovane stavbe. Njihov pomen ni nujno v arhitekturni izjemnosti posameznega objekta, ampak v njegovem odnosu do okolice. Merilo, material, način gradnje in postavitve skupaj ustvarjajo prepoznavno prostorsko celoto. Ko eno od teh stavb odstranimo, ne izgine le objekt, ampak se spremeni razmerje, po katerem kraj prepoznamo. Dediščina se zato ne začne z vpisom v register, ampak s prepoznavanjem tistega, kar stavba s svojimi materiali in prostorskimi razmerji prispeva k podobi kraja.

Premišljena prenova ne ohranja vsega, ampak posega z občutkom. Odstrani tisto, kar preprečuje varno uporabo, in ohrani tisto, kar stavbi daje značaj ter omogoča novo rabo. Cenejša je, ker ne začne znova. Ne ohrani le zidov, ampak tudi material, delo, znanje in energijo, ki so že vloženi vanje. Prav tako ne zahteva dokončne rešitve v enem samem posegu, ampak dopušča, da se stavba spreminja skupaj z življenjem v njej. Pri prenovi ne prilagajamo le stavbe novemu programu, ampak tudi program stavbi. Draga postane predvsem takrat, ko skušamo staro stavbo spremeniti v novo in želimo odstraniti vse sledi časa. Takrat postane prav tisto, kar ji daje značaj, napaka, ki jo je treba odpraviti.

Novogradnja nasprotno obljublja nadzor, predvidljivost in dokončan ideal. Prazna parcela se zato kaže kot preprostejši začetek, saj se z obstoječim ni treba več pogajati. Česar ni, tudi ni treba razumeti. Toda tabula rasa ni začetno stanje, temveč stanje po rušitvi. Preden se zariše prva nova črta, stavba najprej izgubi vrednost v očeh lastnika, nato postane breme in nazadnje izgine iz prostora. Bager je le zadnja in najbolj vidna stopnja procesa, ki se je začel z željo po njeni odsotnosti. Praznina ni brezplačna. Rušenje ni samo odstranitev oblike, ampak zavrženje energije, dela in materialov, ki so bili v stavbo že vloženi. Najbolj trajnosten material zato ni nujno nov ali naraven, ampak tisti, ki je že vgrajen in ga ni treba zamenjati.

Prepoznati pomen stare stavbe ne pomeni, da moramo ohraniti vsako sled ali spregledati dejanske poškodbe. Premišljena prenova loči med tistim, kar ogroža varnost in bivanje, ter tistim, kar priča o času in uporabi. Vlaga, resne poškodbe in neustrezni bivalni pogoji zahtevajo poseg. Sledi uporabe, preteklih posegov in različnih obdobjih pa niso nujno napake, ki jih je treba odstraniti. Prav te sledi lahko postanejo izhodišče prenove. Starost sama po sebi še ni razlog za ohranitev, tako kot nepopolnost ni razlog za rušenje. Kakovost prenove se pokaže v presoji, kaj je treba sanirati, kaj prilagoditi novi rabi in kaj ohraniti kot del značaja stavbe.

Sprejeti nepopolnost ne pomeni pristati na nižji bivalni standard. Dostopen dom mora biti varen, zdrav in udoben, čeprav ga ni treba dokončati v enem samem posegu. Ti pogoji so nujni, vendar sami še niso arhitektura. Tako kot pravilna slovnica še ni poezija, tudi tehnična brezhibnost sama ne ustvari kakovostnega prostora. Prenova lahko najprej

zagotovi vse potrebno za dostojno bivanje, nato pa se skozi čas prilagaja potrebam uporabnikov. Novo pri tem ne posnema starega, staro pa ne postane zgolj kulisa za novo. Njuno razmerje ohranja vidne plasti časa in daje prostoru globino, ki je ni mogoče ustvariti na novo.

Posamezne odločitve o rušenju ali prenovi se postopoma seštevajo v podobi pokrajine. Duha kraja ni mogoče ohraniti zgolj s predpisanim naklonom strehe ali posnemanjem tradicionalne gradnje, saj ne izhaja iz sloga, ampak iz odnosa med stavbo, njeno rabo, prebivalci in spominom. Težava zato ni v novem, temveč v njegovi ravnodušnosti do kraja. Ko lahko skoraj enaka tipska stavba brez bistvenih sprememb stoji v Prlekiji, na Gorenjskem ali na Primorskem, se brišejo razlike, po katerih te pokrajine prepoznamo. Brezkrajevnost ne nastane naenkrat. Nastaja stavbo za stavbo, ko arhitektura izgubi vez s svojim okoljem in bi lahko stala kjerkoli.

Vsaka prenova se začne z nekom, ki je v stari stavbi pripravljen videti več kot breme. Toda odločitev zanjo ne more biti odvisna samo od naklonjenosti in finančnih zmožnosti posameznika. Če obstoječi stavbni fond razumemo kot skupen prostorski, kulturni in okoljski potencial, mora njegovo ponovno uporabo dejavno spodbujati tudi država. Dostopno financiranje in javna podpora bi lahko zmanjšala začetno negotovost ter prenovu približala tistim, ki si je sicer ne bi mogli privoščiti. Skrb za že zgrajeno tako ne bi ostala le moralna zahteva do lastnika, ampak bi postala del širše stanovanjske in prostorske politike.

Ohranjanje za vsako ceno bi bilo prav tako nepremišljeno kot rušenje brez presoje. Kadar je stavba skoraj v celoti

izgubila svojo materialno substanco, se moramo vprašati, ali jo še ohranjamo ali zgolj rekonstruiramo njeno podobo. Rušenje je lahko upravičeno, vendar naj presojo sklene, ne pa je nadomesti. Preden stavbo odstranimo, moramo razumeti, kaj z njo izgubljam in ali bo novo to izgubo zares upravičilo. Arhitekt mora pri tem ostati optimist in iskati možnosti tudi tam, kjer drugi vidijo le ovire. Njegova naloga ni preprečiti vsako rušenje, temveč poskrbeti, da se zanj ne odločimo, še preden smo zares pogledali, kaj bi bilo mogoče ohraniti.

Kaj je torej manjše zlo in za koga? Za posameznika, ki želi hiter in predvidljiv rezultat, je to lahko rušenje, saj od strani negotovost in omogoči nov začetek. Za kraj lahko ista odločitev pomeni izgubo spomina in identitete ter korak v brezkrajevnost. Vprašanje manjšega zla zato ni, ali se izgubi lahko izognemo, ampak katero izgubo smo pripravljeni sprejeti in katero moramo preprečiti. Tudi prenova nekaj odstrani, prekrnje ali spremeni. Njena vrednost je v tem, da teh izgub ne zanika, ampak jih prepozna, primerja in omeji. Ne zahteva, da stavbo zamrznemo v preteklosti, niti da jo izbrišemo zaradi prihodnosti. Odpira tretjo možnost, v kateri se lahko stavba spremeni in vendar živi naprej. Neizbrisano ni tisto, kar je ostalo nedotaknjeno, ampak tisto, kar se je lahko spremenilo, ne da bi prenehalo pripadati svojemu kraju.

Pri ukvarjanju z nepremično dediščino se nam je skozi čas nekaj zgodilo. Področja se je postopoma oklenila prav posebna težkost. Svobodnih načrtovalskih in konservatorskih rok se je sčasoma oprijel balast, ki omejuje njihovo delovanje, in, kar je bolj moteče, zožuje sposobnost projekcije in vizualizacije možnih prihodnosti. Dolgotrajen dril v vedno istih obrazcih ravnanja z dediščino nas je pripeljal do poenostavljanja pomenov in izzivov, ki so del sicer kompleksnega bita dediščine. Strokovni, pa tudi družbeni dril, osnovan na mednarodnih in državnih dokumentih, smo verjetno potrebovali – odprl je nove možnosti mišljenja o dediščini, kot postulat pa preprečil marsikatero prostorsko pohabo. A ura je več, kot mislimo, da je, v odsotnosti beleženja minevanja časa pa so se iz starih izzivov rodili novi, spremembe pri soočanju z njimi pa niso samo težke, ampak tudi nujne.

Obstajajo tri stopnje človekovega soočanja z izzivi. Začnemo s preprosto metodo »od izziva do rešitve«. Med izzivom in rešitvijo ni prostora za miselni proces oz. ga

je točno toliko, kot je potrebno, da v dani situaciji pot do rešitve izvedemo. Če sem žejen, (si natočim vodo in) pijem. Odprt miselni proces bi nas ogrožal na poti do rešitve oz. bi v najboljšem primeru zgolj podaljšal časovnico. Lisica in jež iz sedmograške basni bežita pred lovskimi psi. Jež pozna le eno obrambo – bodice, lisica, mojstrica zvijač, pa se v naboru številnih možnih pobegov zamota v lastne misli in pes jo ulovi. Lisica pozna veliko stvari, jež pa eno veliko. Morda je niti ne pozna, ampak je zaščita z bodicami predvsem primarni, tudi primitivni refleks. Prva stopnja je torej jež, prva stopnja je elementarna stopnja, je id živega.

Zna pa se zgoditi, da glavo, ki na prvi stopnji zgolj upravlja s telesom, uporabimo za mišljenje. Takrat ustaljeni vzorci doživijo potres – nič več ni, kot je nekoč bilo, vsak izziv ima nešteto možnih rešitev, začne se negotovost ontološkega prevpraševanja, spokojnost preprostosti zamenja nemir, a tudi svoboda izbire in prostost duha, skratka, pojavi se neka nova dimenzija življenja. Recimo, da je druga stopnja lisica, nekoliko drugačna od lisice iz zgornje basni, ki jo v zmedenosti možnih rešitev ujamejo psi; lisica, ki ji občasno uspe tudi (kreativen) pobeg, morda celo odkrije novo zvijačo – invencijo, ki je svet do tedaj še ni poznal. Kljub temu je njena kreativna svoboda še vedno omejena na problemski svet, ki ga vzpostavlja izhodiščna relacija izziv—rešitev. Pogled navzven in v globino problema še ni mogoč. Rezultat druge stopnje je tako kljub srečanju s kreativnim procesom največkrat zgolj nekaj, kar nalašč odstopa od ustaljene prakse. Zaradi notranje nuje po drugačnosti se sprva morda zdi inovativen, sčasoma pa se pokaže kot nesmiselno ujet v set nekih omejujočih (četudi

drugačnih) pravil. Druga stopnja je stopnja zanosa, ki sliši »smiri doživljaj«, a ne razume.

Tretja stopnja sooča in prepleta znanje več problemskih svetov ter sprejema njihova protislovja. Linearnost misli iz druge stopnje se preobrazi v mnogo-dimenzionalno miselno mrežo, v kompleksno krajino misli in ponotranjene intuicije. Tretja stopnja je stopnja človeške modrosti, notranje svobode, velike globine. Ne boji se napačnih poskusov, pač pa ceni njihovo izkušnjo. Odgovor na izziv je lahko (presenetljivo) podoben rešitvi iz prve stopnje, pogosto pa s ključno razliko, ki je prva in druga stopnja ne zmoreta prepoznati. Tretja stopnja je tudi stopnja naveličanega kompromisa, udobja pasivnosti in nemirnega miru, ki spodbuja k premiku naprej ali vodi v cinizem in grenko zaznavo sveta.

Tri stopnje se nadaljujejo v neskončno spiralo: po tretji stopnji se selimo na četrto, po četrthi na peto ... Četrta je potomec druge stopnje in ima izkušnjo prejšnjih treh, peta stopnja je potomec tretje in se nahaja vertikalno nad njo. Med stopnjami v spirali ni bližnjic, pač pa nepredvidljiva in napor-na pot, ki je tudi pot kreativnosti in sprotnega osvobajanja. S pomočjo listin, konvencij in formaliziranih obrazcev smo z odnosom do dediščine zasedli – in se zasedeli – na eni od lihih stopenj. Presegli smo trpečo usodo izbire manjšega zla in do-segli uniformnost manjšega dobrega. Skozi predpisana pravila o ravnanju z dediščino pa smo postopoma pristigli kolektivno radovednost, sploščili večplastnost in mnogoterost kot tudi protislovja in paradokse, ki jih dediščina vsebuje. Namerno poenostavljeno: verjetno smo zmožni preseči banalnost izzivov, kot je, na primer, izbira novega materiala, ki se bo

jasno ločil od obstoječega. Kot (v nekem drugem kontekstu) piše Robert Venturi:

»I am for richness of meaning rather than clarity of meaning; for the implicit function as well as the explicit function.«

Če obstaja manjše dobro, potem obstaja večje dobro.

Otrok si, ko se rodi v spiralo, najprej vzame čas. Vzame si ga dovolj, da ustvari brezčasje, v katerem postopoma in nevede podleže priučenim obrazcem družbe, ki se postavijo na mesto njegove naivnosti in resnice sveta ter iz njega ustvarijo odraslo Nietzschejevo kamelo. Naporna in negotova pot je pred njim, če želi ponovno izkusiti igro, zvedavost in resnico, ki jo je poznal v uvodnem brezčasu.

Mojca Pišek

ŽALOSTINKA ZA BAJTURINO

Poklon veliki slovenski
enodružinski hiši

Imela sem srečo, da sem odrasla v eni od značilnih slovenskih samograditeljskih hiš, ki je plod dela in odrekovanja mojih staršev v poznih 80-ih letih prejšnjega stoletja. Zakaj pravim srečo? Hiša ni velika, razen menjave strehe in fasade v slabih 40 letih ni doživela druge prenove in niti enega samega prizidka. A naša družinska hiša, življenje v njej, ob njej in z njo me je naučilo nekaj veščin in oblikovalo moj odnos do dela. Do ustvarjanja, ki nima nujno končnega zveličavnega cilja, pač pa mi samo po sebi nudi užitek, ki presega skoraj vsa druga drobna in velika veselja v življenju.

Bosansko-ameriški pisatelj Aleksandar Hemon v romanu *Moji starši* piše o tem, kako so njegovi starši kot mnogi ljudje njihove generacije vse okrog svojega domovanja izdelali sami: vrt, ozimnico, teraso, stole, klopi, prizidke ... nešteto velikih in drobnih stvari, projektov. Tak odnos ni bil le posledica socialističnega pomanjkanja, četudi so slabše založene gradbene in pohištvene trgovine gotovo igrale svojo vlogo.

Projekti samogradnje in samoizdelave so izhajali iz navajenosti cele generacije, da se človek osmišlja skozi delo. Ustvarjanje kot dejavnost, ki prida vrednost življenju. Delo ni bilo le sredstvo za doseg cilja, temveč način bivanja.

Vsa ta dejavnost okoli hiše rezultira v tipični slovenski samograditeljski hiši iz nedavne preteklosti, tudi v pogosto zasmehovani, predimenzionirani »bajturini«, ki je rezultat številnih delovnih projektov in postopnega dograjevanja. Vsak prizidek, nadstrešek, vrt, vrtna lopa, delavnica, sadovnjak, mansarda predstavlja sled vloženega časa in truda. Hiša postane nekakšen arhiv dejavnosti in življenjske energije svojih lastnikov.

Tradicionalna slovenska podeželska hiša je že desetletja deležna javnega zgražanja, ki praviloma prihaja iz urbanih okolij. Najpogostejše so na tialu ogromne podeželske, praviloma enonadstropne ali dvonadstropne hiše z dvokapnimi strehami, ki jih praviloma obdajata dva balkona, v poletnih mesecih prekrita z okrasnim rastlinjem. Predmet posmeha so pogosto tudi tako imenovani grozidki – prizidki tradicionalnim hišam, ki slovijo po svoji vprašljivi estetski vrednosti ter so mnogim Slovincem v preteklosti predstavljali (in jim še danes predstavljajo) najbolj ekonomično pot do ureditve stanovanjskega problema na notorično neurejenem državnem stanovanjskem trgu. Tretji predmet zgražanja so kreativne fasade ali njihova odsotnost. Na hišah, kjer je družinam po desetletju ali dveh samograditeljstva morda zmanjkalo denarja prav za zadnjo potezo čopiča na njihovem življenjskem delu. Pa na tistih drugih hišah, ki jih krasijo fasade vseh mogočih barv in njihovih kombinacij.

Posmeh tem hišam, ki je pravzaprav variacija na norčevanje iz »neukih Slovencev«, vedno znova prihaja iz Ljubljane kot edinega nacionalnega (za silo) urbaniziranega centra, v katerem praviloma ne živijo ljudje, ki bi bili na to mesto pripeti več kot generacijo ali dve. Prav stvarna bližina ruralnega pojasnjuje potrebo novodospelih mestnih prebivalcev po tem, da o podeželju razsojajo s položaja etične in estetske superiornosti. Dejstvo, da slovensko mesto ne prenaša podeželja, me je vedno polnilo z nelagodjem: zdi se mi, da vzpostavlja nekakšno interno ksenofobijo, ko tiste »druge Slovence« zvaža na njihovo domnevno neizobraženost ter pomanjkanje lepih buržoaznih manir in pretanjenega okusa. Verjetno sem le produkt svojega lastnega okolja: tudi sama sem odrasla v relativno skromni enodružinski hiši na podeželju, katere balkone so poleti krasile mamine pelargonije.

Ko se s kolesom ali avtom vozim po brezpotjih slovenskega podeželja, že nekaj let opažam neko novo tipsko slovensko hišo, za katero se zdi, da bi utegnila v bodoče ogroziti prevlado orjaških bajturin, prizidkov dvomljivih materialov in pisane palete fasad. Ta nova tipska hiša je skoraj brez izjem bele barve, normirane ekonomične velikosti in predvidljive kvadraste oblike brez posebnosti: predhodnici je podobna le še po dvokapni strehi, na kateri se skoraj brez izjem v soncu blešči sončna elektrarna.

Oba tipa gradnje enodružinske hiše izražata socioekonomsko resničnost svojega časa. Bajturine izvirajo iz (post) socialistične družbene stvarnosti in senzibilitete. S svojo pogosto pretirano in mestoma do absurdov prignano kreativnostjo pričajo o potrebi prejšnjih graditeljskih generacij

po tem, da bi prav njihove hiše vidno izstopale iz gmotno nekoč manj razkošnega povprečja, da bi v svoje neposredno okolje projicirale preskrbljenost. Tudi in predvsem, ko za njimi dejansko niso stali ne presežki in ne luksuz. Prav tako je otrok svojega časa novodobni beli kvader, ki uteleša sodobno različico »slovenske zgodbe o uspehu« in oznanja, da so mladi graditelji, ki hiše danes gradijo s še več odpovedovanja kot nekoč, končno vsi tako svobodni v izrazu in svojem individualizmu, da lahko njihova domovanja končno izgledajo vsa isto. Njihove hiše sporočajo, da so njihovi investitorji dovolj bogati, da so lahko videti skromni in varčni. Nova tipična slovenska hiša je antipod enodružinske hiše iz socializma in tranzicije, ki je s svojo kreativnostjo kljubovala predpisani normativnosti industrijske krajine in predmestja. Sodobna slovenska hiša je po zaslugi standardiziranih materialov in gradbenih tehnik postala tako dolgočasna, da bi, če bi 20 teh belih kvadrov zložili enega na drugega, dobili podobo najbolj uniformiranega socialističnega bloka.

Marsikdo poreče, da so hiše danes manjše in da so videti dolgočasne, ker mladi in manj mladi graditelji danes bolj cenijo druge dimenzije življenja in so končno več pripravljeni vlagati v njegovo kakovost, namesto zgolj v projekcijo preskrbljenosti navzven. V prosti čas, hobije, potovanja, šport, kulturo. A bližnji pogled priča o nasprotnem. Strah pred nepremičninskimi davki danes vsakemu graditelju narekuje skrben premislek zemljiških in gradbenih mer. Opazno se je pomanjšala povprečna velikost parcele, na kateri nova hiša stoji, z nje pa je izginilo življenje, ki se še naprej bohoti po bolj tradicionalnih slovenskih vrtovih: vrtnički, gredice, cvetlični vrtovi, lončnice, okrasno in sadno

drevje. Na moderni parceli so morda otroška igrala, perfektно pokošena zelenica in kako okrasno drevo. Izginili so zelenjave, stročnic in rož polni nizki vrtnički, na njihovo mesto pa so stopile dvignjene grede s kvečjemu nekaj sadikami paradižnika in kumar ter manjšimi šopi zelišč. Sodobni Slovenci grejo v fitnes, ne bi pa se sklanjali in potili nad gredico. Na tak način počiščene in racionalizirane parcele signalizirajo kvečjemu nasprotje visoke kvalitete življenja in obžalovanja vredno izgubo odnosa do naravnega okolja. Sodobnim Slovencem, ujetim v zahteve poznokapitalističnega trga dela, zmanjkuje časa za obdelovanje lastne zaplate vrtnička, s tem pa izginja generacijsko znanje pridelave hrane, ključna sposobnost za tako opevano sposobnost samooskrbe. Prebivalci uniformiranih belih hiš se zanašajo na ekonomičnost diskontne nabave hrane nižje prehranske vrednosti ter so prepuščeni na milost in nemilost cenovnih nihanj in pretresov globalnih nabavnih verig, ki jih vse bolj upravljajo pandemije in hibridne vojne.

Pogled v notranjost te hiše prinaša naslednjo streznitev: še bolj je oblikovano normirana, še bolj ikeizirana kot njena zunanost. Današnji graditelji ne verjamejo ljudskim šegam: vejo, da zaradi velikega okna v hiši ne bo nič več mraza, razumejo pomen naravne svetlobe za kvaliteto bivanja. Stene so še bolj bele kot fasada in gostijo pravilno razporejene, lično uokvirjene družinske portrete. V dnevni sobi, kjer so že davno izginile knjižne police, se nad kavčem boči velik poster kakega alpskega jezera ali Manhattna, kavč pred orjaškim tankim televizorjem je edini kraj, ki vabi k iluziji participacije v življenju. Pohištvo kombinira še več beline z nežnim odtenkom smrekovega lesa. V klasični razporeditvi prostorov se je pojavil nov – domača

pisarna. Celotnemu domovanju je za zgled pisarniško okolje velike mednarodne korporacije, ki promovira funkcionalnost in ekonomično estetiko. Predmeti so zreducirani na najbolj uporabne. Manj rabljena in s sezono pogojena oblačila in oprema so varno spravljene. Sistemi pametnega hranjenja in globoke vgradne omare lastniku omogočajo, da stvari, ki jih ne rabi, skriva celo pred samim sabo, vse do točke, ko pozabi, da jih ima in jih kupi znova. Sodobna hiša je ekonomična, vitka, trajnostna, energetska učinkovita, samooskrbna in pametna.

Okoli »bajturine« in pripadajočega vrta so ljudje svojčas bivali na sinergičen način. Socializem jim je omogočal presežke prostega časa, o katerem lahko današnje delovne generacije le sanjamo, tega pa so vlagali v skrb za okolico in vrt, morda celo za – prav tako posmeha vredno in tako zelo potratno – vzdrževanje dobrih midsosedskih odnosov. Okoli sodobne bele hiše veliko pogostejše kot nekoč raste ograja. Ne žičnata ali tista iz cipres, skozi katerih vejevje se vse vidi, pač pa ena tistih visokih, zaprtih in sive barve, »za zaščito pred pogledi«, kot jih oglašujejo veletrgovci, ki novogradnjo odrežejo iz njene neposredne sosesčine.

Moderna slovenska hiša odraža specifično moderno stisko, ki samograditeljem prejšnje dobe ni bila znana. Potrebo po tem, da na vseh koncih in krajih rešimo stroške in izdatke, da na vsakem koraku bivanja stiskamo svoje že tako vitke pasove ter se pri tem odpovedujemo praksam samooskrbe in gradnje skupnosti. Transformacija slovenske enodružinske hiše bridko priča o marsičem, kar že vemo: videzi so se navkljub iluziji izbire v kapitalizmu poenotili, a splošna kvaliteta rabljenih materialov, izdelkov in življenja

samega je strmo padla. Prevelike hiše so svojčas odražale zaupanje v boljšo prihodnost, ekonomične hiše odražajo kronično nezaupanje v vse bolj negotovo prihodnost in bolešno pripravljenost na delo in potrošnjo. Zadoščeno je vsaj malo-meščanskemu okusu: sodobna tipska slovenska podeželska hiša je snežno bela, pravih oblik, energetska učinkovita in estetsko sprejemljiva.

Jerneja Ferlež

TISTI, KI JIM NI MAR

V nekdanji glavni trgovski ulici mojega mesta je stara urarska delavnica, ki še vedno deluje. Ulica je sicer tako rekoč shizofrena – od osrednje, skoraj elitne urbane žile, ki jo še danes označuje elitno ime – Gosposka – je ostalo bore malo. Nezanemarljiv del nekdaj najbolj zaželenih uličnih lokalov je praznih, druge so pogoltnile vsebine, ki so precej navzkriž s starodobno elegantnim uličnim imenom. Kaj jo je pripeljalo v stanje, ko ni več sposobna parirati ne trgovskim centrom, premalo oddaljenim od mestnega središča, ne vrvežu ob prenovljenem, skoraj mondenem obrečju, je dolga zgodba. Meni se ulica smili. Poslušala sem zgodbo ženske, ki je tik pred smrtjo rekla – ko bi lahko šla še enkrat po Gosposki; brala sem spomine na otroška zrenja v bogato založene izložbe uličnih lokalov. Večini je skupen nekakšen espri prostora, ki izraža izobilje, četudi nedosegljivo. Izobilje, ki obstaja in na katerem se lahko napaseš vsaj tako, da se ga nagledaš, če si ga že privoščiti ne moreš.

Nekje na sredi Gosposke ulice je ugašanju navkljub kot po pomoti ostala stara urarska delavnica. Ne samo, da je še vedno tam, kjer je bila že zdavnaj, ostala je skoraj nespremenjena. Kdor je ne bi poznal, bi pomislil, da gre za živi muzej, ki ga nekdo načrtno zadržuje v zamrznjenem stanju. Urarska delavnica namreč deluje. Njen lastnik, sin starega urarja, ki ga ni več, je interier ohranil, kakršnega je prevzel. Ure najrazličnejših stilov in dob, ki visijo na stenah, sploh ne dajejo vtisa, da čakajo na popravilo. Preprosto – tam so, ker spadajo tja. Ohranil je delovne pulte, lesene podnice, vrata, omare, pečko, orodje, naprave, celo nadometno električno napeljavo. V prostoru je ostal tudi vonj, ki daje vtis nečesa arhaičnega, da ne rečem – postaranega. Najbolj dragoceno pa je, da je mladi urar v prostoru ohranil tudi postopke dela, ki se jih je naučil od očeta – veščine popravljanja ur, komuniciranja s strankami, delovne ritme ter odnos do časa, predmetov in ljudi.

Zanj je očetova urarska delavnica preprosto delovišče, ki mu omogoča preživetje. Za obiskovalce je marsikaj – delavnica, kjer se znova zaženejo ure, ki jih je kdo ve kaj ustavilo, nepričakovan vpogled v prostor preteklosti, učilnica spoznavanja tehničnih pripomočkov in notranje opreme nekih drugih stoletij, razstavišče ur, potencial za modernizacijo, sobotna klepetalnica, morda tudi priložnost za upočasnitev sredi mestnega vrveža, kolikor ga je na ulici pač še ostalo.

Pred leti je mestni muzej mlademu urarju ponudil sodelovanje v projektu povezovanja starih obrtnih delavnic. Ni ga zanimalo. Informacija, da se je njegova delavnica znašla v več literarnih besedilih, ga pusti ravnodušnega. Ne vem, če mu je kdo sugeriral, da bi delavnico pospravil ali celo moderniziral. Ni-

kogar nisem slišala, ki bi to izrekel, sem pa videla nekaj strank, za katere bi si upala trditi, da so, čakajoč na zamenjavo iztrošene baterije, na to pomislile. Ampak – tudi če bi predlagali, dvomim, da bi to imelo učinek. Ohranjanje stanja očitno ni preiščljeno izbira, še manj kaprica mladega urarja, ampak preprosto njegov način delovanja – inercija, utečenost. Nisem prepričana, da se sploh zaveda šarma prostora, v katerem dela. Marsikateri muzej bi odštel velike denarce, da bi ga zmogel poustvariti. Ob tem pa bi zložil, zloščil in inventariziral predmete. Jih fotografiral, restavriral in digitaliziral. Opisal in poimenoval postopke dela. Privabil turiste, vpeljal vstopnino, določil odpiralni čas. Organiziral predstavitve, delavnice in turistične ogledde. Morda bi mlademu urarju priskrbel boljši zaslužek, kot si ga lahko zagotovi s popraviljanjem ur. Morda bi ga angažiral kot sodelavca, ga poslal na tečaje tega in onega, mu nadel obleko “iz tistih časov”. Si izmislil slogane, izrisal logotip in dal oblikovati nov izvesek, ki bi vsaj z majčkeno ikonico v spodnjem kotu omenil financerja projekta.

Posegli bi v vse in kar se mene tiče – vse zafučkali. Še dobro, da je mladi urar introvertirana, redkobesedna, skoraj čudaška oseba, ki dela, kar se je naučil od očeta, in to v prostoru, ki ga je od njega tudi nasledil. Nevpadljiva figura preciznih rok in ostrih oči. Nezavedni konservator s pinceto in monoklom. Varuh dediščine, ki se za to ne proglašja, saj samega sebe v tej vlogi sploh ne vidi.

V klasičnih paradigmah varovanja dediščine bi se v okoliščinah nenačrtno ohranjene, a po nekaterih merilih gotovo neurejene obrtne delavnice vzpostavil glas strokovnjakov, ki bi s pozicije strokovnih meril in v imenu skupnega dobrega

mladega urarja v stari delavnici pohvalile, podučile, nadgradile in – preglasile. A na srečo so novejši pristopi k varovanju dediščine že pred desetletji vzpostavili tudi drugačna konceptualna orodja – najpomembnejše med njimi je koncept polivokalnosti, ki narekuje, da morajo biti zaznani, slišani in upoštevani vsi glasovi, tudi če so nasprotujoči. Glas strokovnjakov je po tej paradigmi samo eden od njih. Glas mladega urarja, ki ne renovira svoje delavnice, ne hlepi po večjem obisku in ne odpira vrat turistom, razen če se jim na potovanju slučajno pokvari ura, je enako pomemben kot glas muzealca, konservatorja ali turističnega animatorja – zlasti zato, ker gre za odnose, povezane z njegovo delavnico. Prav urarjeva obrtniška spretnost ter neambiciozna in nepretenciozna drža sta k ohranjanju tistega, kar smo drugi poimenovali dediščina, po mojem prispevala več kot nosilci vednosti, oblikovalci mestne urbanosti in opisovalci stare delavnice skupaj.

V okoljih z večkulturno preteklostjo je polivokalnost dragocena, ker privabi glasove, ki so marsikje desetletja ostajali preslišani, včasih celo utišani. V primerih, kakršna je stara urarska delavnica, ki ni zaznamovana s večjimi družbenimi kontradiktornostmi, se mi zdijo pomembni, ker lahko upoštevajo morebitno večglasje pozicij, stališč, vrednot, pristopov in agend. A uščipne me misel, da glasovi vendarle niso povsem enakovredni, saj njihov sozven na neki način še vedno ostaja v domeni tistega, ki procese polifonije koordinira. Še vedno je ta, čeprav manj vehementno, nosilec izbir v zadevah, povezanih z dediščino, njenim ohranjanjem in interpretacijo.

Toda ali nismo zagovorniki koncepta polivokalnosti, ko se lotevamo nagovarjanja različnih glasov, nosilci še ene,

ključne izbire? Izbire o tem, koga bomo spodbudili, da se oglasi. Najpogosteje nagovarjamo starejše ljudi, ki so vedenje in pomene gradili z dolgotrajnim kopičenjem izkušenj. Do nepričakovane streznitve pa me je zadnjič na izpitu iz konservatorstva spravila študentka, ki je opisovala primer nazorne polivokalnosti ob izbiri barve pročelja neke hiše obalnega mesta. Rekla je – oprostite, vem, kaj hočete slišati – eni so hoteli rdečo, drugi drap. Toda vprašala sem vrstnika, domačina, kaj po njegovem hočejo ljudje, ki so tam doma. Katero barvo bi izbral on sam. Odgovoril je dvoje: prvič – kateri domačini. Po njegovem jih v obalnih mestih živi malo, večina ljudi prihaja od drugod in tam ostajajo le začasno. Drugič – če vprašaš mene, če vprašaš mojo generacijo – *meni mi je prav vseeno, kakšne barve je fasada*. Mnogo pomembnejših problemov imam od fasade neke zelo stare hiše. Recimo – kje bi stanoval.

Kljub nesporni svežini konceptov, ki znatno širijo polje relevantnosti različnih glasov o dediščini, se zdi, da je bil eden od njih v razpravah vendarle spregledan. Glas tistih, ki jim ni mar. Vem, da zveni skoraj boleče za vse, ki se poklicno ali kako drugače angažirano ukvarjamo s tem, da nam je mar. Tiste, ki si prizadevamo, da bi ljudem nasploh bilo mar. A vendar – glas tistih, ki jim ni mar, ni osamljen in njihov vpliv ni zanemarljiv, pa naj gre za indiferenco, odsotnost identifikacije, pasivnost, usmerjenost v vizije, ki niso zaznamovane z dediščino ali aktivno nasprotovanje njenemu ohranjanju. Če s polivokalnostjo mislimo resno, je treba priznati, da ni razloga, da njihov glas ne bi bil povsem enakovreden glasovom tistih, ki jim je mar. Ni razloga, da jih ne bi vsaj zaznali, čeprav jih včasih ni mogoče slišati, ker glasu ne želijo uporabiti. In ni razloga, da prispevka k ohranjanju

dediščine ne bi prepoznavali tudi v ne-izbirah, ki jih lahko razumemo kot obliko manjšega zla.

Paradoksalno je, da z brezbržnostjo, neodnosom, ne-skrbjo ali zgolj z inercijo včasih pomembno doprinesejo, da se zgradbe, ambienti ali interierji, ki nosijo sledove preteklih rab, rutin in odnosov, ohranijo v zanimivih gabaritih. Včasih so njihovi nosilci takšni, kot je urar z Gosposke ulice mojega mesta – njegova urarska delavnica se ni ohranila, ker bi jo kdo aktivno varoval, ohranila se je, ker je nihče ni imel potrebe spreminjati. Na drugi strani so tisti, katerih delovanje je zaznamovano z nekakšno dediščinsko ravnodušnostjo. Tako eni kot drugi ustvarjajo stanje krajše ali dolge hibernacije zgradb ter njihovih delov ali okolij, ki s tem ohranjajo potencial razpoložljivosti za morebitne posege v prihodnosti.

Kdor se ukvarja z zvokom, bo razumel – tišina je nepogrešljiv, morda celo odločilen del zvočnosti kot celote. Ali bi bilo torej mogoče po analogiji sklepati, da so tudi tisti, ki jim ni mar, prav zaradi hibernacije prostorov, ki jo nehote vzdržujejo, na neki način enakovredni, morda nezavedni, a vendar pomembni – varuhi dediščine?

Minjam Furlan
Lapanja

VSE TEČE

Vse teče, vode z neba in iz zemlje se stekajo, drobci časa, minute, ure, sonce teče čez nebo, da ponikne in spet vstane, dnevi, tedni, luna narašča od krajca do ščipa in upada do mlaja, pomlad, poletje, jesen, zima, življenje teče od rojstva do smrti; morda naprej – nas zgradijo in smo.

Vse teče, pričakovanja naraščajo in se razraščajo. In se skušajo udejanjiti.
Zato gradijo. Prezidavajo. Rušijo. Gradijo.
Dozidavajo. Rušijo. Nadzidavajo.

Vse teče, me ostajamo. Naša vrata so zato, da življenje prihaja in odhaja skozi, strehe ga varujejo, okna osvetljujejo. Vrata nam premikajo, strehe prekrivajo, okna zazidavajo. Zato, ker nas v toku časa motrijo s spreminjajočimi se očmi.

Me smo okvir njihovega življenja, prazen prostor za udejanjenje.

9. junija 1944 je moja prednica zagorela. Nemci so jo zažgali, domači so iz nje rešili šivalni stroj, veliko kmečko mizo, razpelo. Pravili so, kako so se ženske in gospodar stisnili v bajti na klancu pod hišo, fantje so spali v senu. Stara hiša je bila majhen kmečki dom, ponižno zasukan proti dvorišču pred štalo, nizek in s slamo krit, stropi so silili nizko, zadnja vrata so sramežljivo gledala proti vasi. Nekje je njena podoba, nejasna, premalo osvetljena, ali ženska stoji pred njo ...?

Med njo in mano je torej ognjena zareza, za njo je ostalo le nekaj kamenja in hram na živi skali, *kajti ne zidaj na pesku*, pravijo.

47. leta so prinesli gradbeni načrt iz Tolmina, začeli so se pripravljati na zidanje. Srednji pob je pri dvanajstih pustil šolo, ker kdo bo pa delal? Posekali so dosti smrek, zadaj za štalo se je zakadila apnica, vozili so kamenje iz gmajne. Tloris so po papirjih zasukali in raztegnili, kjer je stara hiša imela mala vrata, je bil zdaj zarisan prav podjeten vhod, nad njim balkon, za vhodnimi vrati je stekla dolga veža, nad njo prav taka sala z ožjimi vrati na ta hecni balkon, kuhinja in hiša kot osrednja prostora desno in levo z obiljem jutranjega sonca, nad njima kamra gospodarjev in enako velika še ena kamra. In iz hiše kamra spodaj, zgoraj nad njo mala kamra, obe svetli. Spodaj sredi veže na levo vhod v kopalnico brez oken, za njo štenge s podestom na salo. Zgoraj na levo klet za shranjevanje mesnin, moke in žganja, za njo štenge na podstrešje. Okna so dvakratno zrasla in se razporedila po pročelju kot jagode roženkranca: štiri na vzhodni imenitni strani, sedem na južni strani, dve veliki in dve polovični na zahodni strani, proti severu le dve veliki podstrešni.

Apno je bilo kuhano, pesek navožen iz Černejce, kamenje nagrmađeno, strešni tramovi obtesani, ko so nove oblasti rekle, da bom prevelika. Da moram biti toliko velika kot moja prednica. Pa sta šli dve mladi hčeri kar v Ljubljano vprašat, kaj in kako, in so višje oblasti rekle, da se lahko gradi po načrtih.

Koliko fotografij imate iz svojega otroštva?

Se prepoznate na njih?

Jaz imam eno samo, zrasla sem že skoraj do zidnega venca. Do pasu goli moški se pretvarjajo, da ne vidijo fotografa, smeje se držijo v rokah kele, sonce se jim pase po golih hrbtih. Negodna sem, samo kamen in apno.

Na naslednji sem že cela, z okni in velikimi dvokrilnimi vrati in streho se nastavljam pogledom iz vasi, le golo kamenje še seva, vendar so fotografa bolj zanimala dekleta v belih oblekah z jerbasi v rokah, otrokom ponujajo potico. Vem, zakaj naglica. 51. leta je bila pri hiši nova maša, to je več kot ohcet, zato so hčere vse v belem. Nad vhodom se pne bršljanov venec.

Daj, pobrskaj še malo! E! Na tej sliki sem že obrajhana, srednje težko žolta se bočim nad sivim coklom in zgoraj pod napuščem sem svetlozeleno obarvana. Na njej je tudi tvoj brat, novi gospodar ga pestuje. Fant, ki me je moral pred leti zidati namesto hoditi v šolo. Škatlasta okna so tudi svetlozelena. In glej vse te lipe ob meni proti severu, vzhodu, zahodu. Velik oreh na jugovzhodu je bil tisto leto že obsojen na požaganje, preblizu da mi raste.

Všeč sem si, velika, prazna, s svetlobo, ki od zore do zarje teče skozme v vse smeri in se le kdaj zaplete v firnke. Ogledujem se v sobotnih zlešččenih ladijskih podovih, gladim si štenge in prisluškujem ognjema v špargetu in peči. »O, kako

fajn šparget imate,« kimajo obiskovalci in si manejo roke nad rinkami. Ko gospodinja kuha, lahko gleda skozi okno in si kar na plošči odpre pipo, da priteče vroča voda iz štedilnika. In med njim in oknom je nizka peč, tam ste se gnetli otroci, posedali na široki okenski polici in opazovali zajčke na stropu, ko je mama grela velik lonec vode. Kdaj ste v polmraku gledali redke avtomobilске žaromete, kako so zaplesali okrog hriba in se približevali vasi.

Ko so zvečer zabrlele osamljene žarnice pod stropom, ko so zažvenketale kangle z mlekom na malih vratih, ko je prekipelo mleko čez lonec in se je oglasila večerna zdravamanija, sem se napela od tihega zadoščenja: popoln dom sem. Resda sem pozimi ledeno mrzla povsod razen v kuhinji in ob peči v hiši in me je treba ob sobotah poribati in se v utorih podu nabirajo kosmi smeti in na podstrešju skozi strešnike žvižga burja, kopalnica je ena sama tema s curljajočo vodo, toda trdna sem, velika, prazna.

V meni je dovolj prostora za kaščo in dimnico na podstrešju, za kadi zelja in kup krompirja v hramu, za flaškone žganja in suhe krlje v kleti, za široko peč v hiši, polno otroških nožic, za omare z rjuhami in brisačami v kamrah in za radio v kuhinji, *naj zapoje ptica vrh Triglava, ptica vrh Triglava*, za postelje, polne usnulih domačih ...

Vrata se zapirajo in odpirajo, okna tleskajo, vetrovi tečejo skozme in sonce zjutraj in proti večeru riše senčnate veje na stene in srečno kimam, tudi ko pada zelen poletni dež in se pred hišo delajo luže in ko snega nanese na prag, srečno drgetam, dom sem. Dovolj sem prazna, da sem dom.

»Imate pa lepo!« rečejo obiskovalci. »Ampak kopalnice z banjo pa nimate? Kaj pa ogrevanje, pozimi je ja mráz? In vsa

ta drevesa okrog hiše, a ne delajo škode? Je pa težko samo na drva kuhati, ane? Ojoj, še pralnega stroja nimate!«

Pa se jeseni še kar lička koruza v veži, riba zelje; pa se pozimi še kar mužga fižol in robka koruza v hiši; pa se v zgodnjem poletju zvečer v veži še vedno trže cvetove z lipovih vej ... hodite po ličkanju, hrskajočih strokih in obranih vejah; pometate z veliko sirkovo metlo. In v decembru na kuhinjski mizi razvozlavate prašičja čreva in režete špeh in meso ter na prinesenih deskah sušite obarjene krvavice.

Vse teče kot nekoč iz drgetave zime v nestrpno pomlad in trudno poletje in bogato jesen, le jaz ostajam dograjena in prazna z dovolj prostora za vse.

Naivno poslušam in se zdrznem šele, ko zažagajo v pod na sali, prežagajo tramove in premaknejo štenge, da bo prostor za kopalnico. Ploščice z rjavimi gatrožami z zlato obrobo, dva umivalnika, banja ... v prejšnjo kopalnico pa se umestita kad za pranje na roke in pralni stroj, ki je tam lahko zato, ker je vas dobila državno elektriko. Zato v klet smukne tudi zamrzovalna skrinja in kuhinja postane tesna s še enim špargetom, plinskim in električnim.

Veži ni lahko, zdaj je razdeljena s štengami in otroci se ne žogajo več v njej in teraco ploščicam je nerodno, ker jih ti grdo gledaš, češ da so za časom.

76. zvečer je zabučalo globoko v tleh, se je zatreslo in drgetalo, živina v hlevu je tulila, streha je zašklopotala, omet v hiši se je napel in počil, plenk, plenk so padali strešniki, vi otroci pa ste planili s peči in se skrili pod njenim obokom.

Če bi bila majhna kot moja predhodnica, bi me potres prav tako razmajal? Bi tudi mojo predhodnico po njem opasali

z železjem? Me je kaznovala moja velikost; je kamenje manj stabilno od opečnatih kvadrov?

In od kod vsa ta množina želja, hotenj, zakaj morajo okna ven, zakaj naenkrat tu nisem dovolj velika za omaro in sem tam preozka za kavč?

Četrto stoletja mirnega teka se je presukalo v vročično razbijanje zdaj tu, zdaj tam, zidarji so prihajali in odhajali, *ja kdo je vam pa to delal*, očitali so mi, da imajo že vse druge v vasi topli pod po tleh, okna z roletami, gledali so me prežeče in mi jemali mero.

Lipe zunaj pa so kar rasle in neko nedeljsko popoldne, ko sem bila napol razbita sama – le ti si likala v kuhinji – sem zadremala in sanjalo se mi je, da sem odprla vsa vrata in okna, in vame je planil dobri zahodni veter, obetovalec dobrega vremena, ki pa je tokrat pripihal z vzhoda, ta dobri veter je planil po prvih štengah navzgor na salo, po drugih na podstrešje, zaplesal je med špirovci in godel od ugodja in si popeval *tu sem doma*. Za vratom pa se je v taistem vetru majal visok jesen in v sanjah sem videla okretnega medveda, kako je splezal po deblu prav v vrh svetle krošnje, da je z njo opletal v vetru, in je pel, na ves glas je pel: *Joj, joj, vedno gremooo in nikamor ne pridemooo, joj, joj, joj!* Ti pa si kar likala na kuhinjski mizi, v obraz zardela si s pegleznom drsela čez neskončno rjuh in prtov in bilo mi je žal, da te ne morem povleči v ris svojih sanj. Da le sanjariš o kuhinji na L in prosojnih zavesah do tal namesto preprostih firnkov.

Zdaj sem dosti bolj zaprta. In zazidali ste mi tri okna, pa vam je sinilo, da ste ga polomili – znova ste eno vgradili. Pozimi sem navznoter ena sama toplina vse do podstrešja. Namesto žita so na podstrešju že dolgo sobe za otroke. Stara vrata,

pobarvana z oljnato barvo kot okna, ste zamenjali z nekoliko ožjimi, ni mi bilo prav. Kuhinja je, kot mora biti, podov se ne riba več. Živite zato bolje?

Zunaj se zdaj belo bliskam med poletnimi lipami in si rečem, da sem jo dobro odnesla: po sili zgrajena, po sili popravljen in z železobetonom zvezana, zdaj nekoliko bolj polna in vendar še dovolj prazna za dihanje, korake, poglede, besede. Skrbijo zame, urejena sem, z ljubeznimi na oknih. Trudim se, da sem priljudna.

Vse teče. Me ostajamo. Vem za tovarišice, ki so samo še zidovi; vem za do neprepoznavnosti izmaličene hiše. Vem tudi za hiše, ki so od vekomaj za vekomaj. K njim usmerjam oči svojih prebivalcev. Zvečer, ko vsi zaspijo, se sklonim in molim za vse, ki so se naselili v meni, in vse, ki so odšli, nekateri tudi z nogami naprej. Zaradi njih sem, kar sem. Hiša.

Meta Kutin

DREVESA PLEŠEJO

Kadar dediščina
prehaja iz roda v rod

»Kadar rečem 'gradbinci', se vsi zasmejijo.
Zato mi je vseč, da so povsod okoli mojega vrtca.«
Linda, 3 leta

»Zahvaljujem se za posredovano vprašanje in
povsem razumem vašo zaskrbljenost. Na zastavljena
vprašanja žal ne morem odgovoriti, saj projekt
poteka na sosednjem zemljišču in je v pristojnosti
MOL.« Odgovor, 2025

Ko z Lindo z roko v roki stopiva v stavbo njenega, nekoč
tudi mojega vrtca, me vonj po kosilu, ki se že od jutranjih ur
pripravlja v kuhinji in je še vedno takšen kot nekoč, ponese
desetletja nazaj. Tudi vonj in okus sta del dediščine. Obrazi
prvih prijateljev se pomešajo s flashbacki prvih peripetij,
tako nedeljivo povezanih s časom in prostorom, v katerem
so se zgodili. Čeprav je očitno, da se premišljeno načrtovani
prostor okoli naju bojuje z vrsto neprimernih adaptacij, še

vedno razberem značilne prostorske rešitve, za katere upam, da enako, kot so nekoč name, danes vplivajo na Lindo. In spet začutim znano povabilo tega prostora, naj stečem po klančini. Srbenju podplatov se odraslo zoperstavim in namesto tega spustim Lindino roko: »Kar šibaj gor!«

Arhitektka vrtca Rotija Badjura v enem od intervjujev razlaga, kako je stavba iz leta 1963 nastajala v časih, ko normativi za stavbe vrtcev še niso obstajali. In kako sta s takratno ravnateljico vrtca Deso Mušič opazovali otroke med igro in ugotavljali, kaj ti dejansko potrebujejo.

Otroci so jima z besedo in risbo povedali, da so radi na prostem in da radi svobodno tekajo. Na ta način je bila načrtovana le navzven skromna stavba, ki z okni skoraj brez parapetov povezuje igralnice z življenjem lokalne skupnosti tam zunaj. Do nje se dostopa skozi prostrano igrišče v senci visokih dreves. Tudi v notranjosti je sveža arhitekturna rešitev otrokom zagotovila občutek prostosti: skupni prostor tvorijo široke in z dveh strani osvetljene klančine, ki ne nadomestijo samo običajnih stopnic, ampak so postale še igralo, kraj prezentacije otroškosti in domišljije. Prostor vseh, kjer se srečajo hišnik, kuharica, otrok, starš in vzgojitelj. Prostor svobode v sicer omejenem in reguliranem institucionalnem okolju. Te arhitekturne rešitve danes potrjujejo, kako ključna je bila zmožnost načrtovalcev in upraviteljev, da slišijo uporabnike prostora. Danes, ko imamo pri projektiranju na razpolago množico pravilnikov in normativov, pa se zdi, da nas to celo oddaljuje od tistih, za katere načrtujemo.

»Drevesa plešejo z vetrom. Na hišah so zabavni samo golobi.« Linda, 3 leta

»Območju je treba omogočiti razvoj, zato je bila na MOL pobuda za gradnjo večstanovanjskega objekta na tem zemljišču obravnavana.« Stališče, 2010

Stavba, zasnova katere je pomagala pri oblikovanju prvih normativov za gradnjo vrtcev, je danes ilustracija erozije kakovosti prostora, ki nastaja mimo potreb, želja in emocij skupnost. Pred jugozahodnim vogalom vrtčevske stavbe je enodružinsko hišo sredi velikega vrta nadomestil blok s petimi stanovanji, ki sega do robov parcelnih meja. Uvoz v novo podzemno garažo je speljan neposredno ob igralni terasi. Pozabljena je bila potreba po brezskrbni svobodi otrok. Nova ureditev jemlje svetlobo in razgled igralnicam in otrokom, ki zdaj namesto šumenja dreves poslušajo in vonjajo v garažo vozeče avtomobile. Namesto krošenj dreves otroci zdaj gledajo v pročelje.

Vredna dediščina vrtca ni le stavba, je tudi njegovo okolje – zelenje, odprtost prostora in občutek varnosti, ki ga stavba ustvarja skupaj z okolico. Vsi posegi v okolico bi tako morali biti načrtovani s spoštovanjem te identitete in kakovosti. Razvoj je za preživetje nekega kraja potreben, a samo ob zaščiti in krepitvi vrednot, prepoznanih v očeh vseh: celotne skupnosti, se pravi otrok, staršev, vodstva in osebja vrtca, krajanov Prul, zaposlenih na uradih, kjer se oblikujejo končne

odločitve. Na spletu najdemo zapisnike, ki pričajo o tem, da si je lokalna skupnost sicer prizadevala za to, da bi namenska raba sosednje parcele šla v smeri krepitve vrtčevskih programov, pri čemer pa ni moč najti niti enega zapisa o tem, da bi interes za to izkazala tudi skupnost znotraj vrtca samega.

II

»Zakaj mi dedek pravi, da poberem vse auspufe, ker sem majhna? Jaz sem velika!« Linda, 3 leta

»Zaposleni bodo tudi prejeli navodilo, da naj parkirajo vozila z nosom naprej, s čimer se zmanjša možnost uhajanja izpušnih plinov proti vrtčevskemu igrišču.« Pojasnilo, 2025

Badjura je v svojih projektih zunanje prostore, namenjene otrokom, načrtno umikala stran od avtomobilov, od njihovega hrupa in smradu. Njena igrišča so prostori varnosti in svobodne igre, kjer otrok krepí ustvarjalnost, kjer poleti na krilih domišljije razvija razumevanje realnosti pa tudi prostorske in socialne kompetence. Ni naključje, da je vstop v stavbo vrtca načrtovala skozi igrišče. Košarkarsko igrišče, ki se tlorisno zajeda v površino igrišča vrtca, je bilo ravnokar prenovljeno in spremenjeno v parkirišče za 12 avtomobilov. Novo parkirišče je namenjeno zaposlenim v prenovljeni šoli na sosednjem zemljišču. Novo asfaltirano parkirišče je z žičnato ograjo ločeno od vrtčevskega igrišča, med parkiranim avtomobilom in ograjo je 50 cm, znotraj katerih ni prostora za

kakšno učinkovito zeleno bariero, ki bi blažila uhajanje plinov neposredno na igrala in klopi igrišča. V času vse bolj vročih poletij se bo mikroklima otrokom na vrtčevskem igrišču še poslabšala, saj se bo dvanajst avtomobilov cvrlo na soncu in segrevalo ozračje.

Kadar se ob vrtcu, ki je že desetletja pomemben del identitete soseske in otroštva številnih generacij, igralna površina nadomesti s parkiriščem, se postavlja vprašanje, ali so bile preučene tudi druge rešitve, ki bi še vnaprej ohranjale in krepile najpomembnejše vrednote. Interes vrtčevske skupnosti je, da tudi v luči klimatskih sprememb širi zelene površine in krepí spoštovanje prostorske identitete. Dvanajst novih parkirnih mest se morda zdi majhen poseg, vendar ta lahko pomembno spremeni podobo in uporabo prostora, ki je desetletja služil otrokom in skupnosti.

III

»Če vidim avto, če ga samo zaslišim, takoj stečem na pločnik. Če ni pločnika, se stisnem ob zid.«
Linda, 3 leta

»Kar se tiče ureditve dostopa in dovoznih poti, smo bili že ob začetku gradnje dogovorjeni, da bo ob urejanju ceste ta razširjena do potopnih smetnjakov ter da bo označena pešpot, kar bo izboljšalo varnost otrok, ki se gibljejo proti vhodu v vrtec ali igrišče.«

Pojasnilo, 2025

Tako kot stavbna dediščina ne more biti izvzeta iz okolice, se tudi izkušnja vrtčevskega življenja ne začne z vstopom generacije v prostore vrtca. Čeprav je pot v vrtec kratka, je lahko za otroka polna zanimivosti. O načinu prihoda v vrtec je razmišljala tudi Badjura, saj je tik ob tleh zasnovala velika okna, skozi katera otroci že s pločnika vidijo neposredno v vrtčevsko kuhinjo. Tako nevidni zaposleni in njihova opravila postanejo del vsakdana in skupnosti. Spominjam se mahanja skozi ta okna kuharicam in špeganja v njihove lonce. Pot v vrtec je še vedno poseben čas, tradicijo nadaljujem z Lindo, saj je pot še vedno povezana z opazovanjem življenja – žuželk, zanimivih rastlin, predmetov na okenskih policah okoliških stavb, tudi rekvizitov, s katerimi otroci pridejo v vrtec.

Prometna situacija tik ob vrtcu je bila od nekdaj nekoliko nerodna, saj je lokacija sredi soseske nujno povezana tudi s premičnim prometom po lokalnih dovozih. Tiha želja odraslih je zmeraj bila, da pride do ločitve motornega od peš prometa. Z zadnjo prenovo pa se na ozkem in problematičnem predelu predvideva uraden dovoz na že omenjeno parkirišče za dva-najst avtomobilov. Ozkost poti vsaj na prvi pogled ne dovoljuje zasnove ločenega pločnika, ki bi bil širok in varen, udoben za uporabo. In zanašamo se lahko le na zagotavljanje pristojnih, da bo dostop varen, pri čemer izkušnje iz preteklosti ne opogumljajo. Razvoj javne infrastrukture je potreben, vendar bi moral biti ob upoštevanju preteklosti usmerjen v izboljšanje kakovosti prostora za prihodnost.

Epilog

Snovna in nesnovna dediščina nista nekaj, kar lahko varuje in razvija zgolj ena generacija. Varovanje sloni na ljudeh, ki dediščino ustvarjajo, prepoznajo, dokumentirajo, uveljavljajo v praksi, jo vzdržujejo, po potrebi revitalizirajo, branijo in jo predvsem sleherni dan prenašajo – sloni na delujoči in oza-veščeni skupnosti.

Gledam Lindo, ki teče navzgor po klančini do svoje igral-nice. Teatralno se vrže na tla, spet vstane, steče in potem ponovi vajo, vsakič zavpije. Morda sem bila le malenkost starejša, ko smo prav tu v neki omari izbrskali kotalke in se pripravljali, da se poženemo po klančini navzdol. To nam je preprečila tovarišica, ki je od nekod priletela kot strela z jasnega. Ostal nam je občutek varne povezanosti in obeta za bodoče dogodivščine. Občutek, ki me danes spodbuja, da pišem o našem vrtcu.

»Jaz sem roza rega, jaz sem kenguru
gasilec ... bom še zavpila, da me mamica vidi.«
Linda, 3 leta

Z znanci smo se zaklepetali o socialnem pritisku, da moramo posedovati več, kot potrebujemo. To, da potrošnja poganja ekonomijo, se nam je zdelo skregano z zdravo pametjo. Prav, naj bo. Kdor hoče, naj bo potrošnik, ampak kaj pa mi, ki bi se iz podganje dirke raje čim bolj izvzeli?

Na strani najbogatejših so se nam zdeli smotrni progresivni davki na premoženje in kapitalske donose, pogrešali pa smo progresivne olajšave in morda celo nagrade pri zmernih in samostojnih, ki lepo skrbijo zase, za svoje zdravje in dom ter zanemarljivo bremenijo državni proračun. Kdor se znajde in preživi z nekaj sto evri na mesec, bi si zaslužil pravico do skromnosti in nižje prispevke v državno blagajno, smo bili prepričani.

Hkrati smo priznali, da je lahko skromnost dvorezen meč. Manj potreb pomeni manj pogojevanja sreče, drži. Kot je rekel Duško Radović: »Borimo se za dostojanstvo in visok nivo svojega nezadovoljstva. Sramota je, s čim vse so lahko ljudje nezadovoljni.« A po drugi strani si milijarderji ob naši skromnosti manejo roke, ker z odločitvijo imeti manj omogočamo

njim imeti več. Gradijo naselja prestižnih vil, mi se stiskamo v blokovskih stanovanjih za vse višjo najemnino, vpeti v vse prekarnejše službe.

Mar s skromnostjo ne pljuvamo v lastno skledo?

A sploh imamo izbiro? Investicijska logika zahteva hitro obračanje sredstev, visoke dobičke in varčevanje pri kako-vosti. Ključno je povrh na hitro zgrajenega železobetonskega okostja pribiti gladek opaz in ga na debelo prebarvati. Ko opaz razpoka in iz betona udari plesen, bo deset let naokrog, in-vesticija bo poplačana, naj se lastniki in podnajemniki pečajo s krpanjem šlamparij. V standardih sodobne gradnje berem, kako kratkoročno razmišlja celotna naša civilizacija.

Povečevanje navideznega razkošja povišuje izklicno ceno brez primerne dodane vrednosti. Oropa nas tako pravice do dejanskega izobilja kot tudi do kakovostne skromnosti. Stlači-mo se v ozko uniformiran pas, kjer nam družba privošči zlagano, umetno dostojanstvo. Predrago plačujemo, kar po splošnih normah moramo izbirati, da bi se po ugledu kosali z drugimi povprečnejši, čeprav nas hoja v prevelikih čevljih izčrpava.

Izčrpanost je logična, ker se nam dejansko dogaja izčr-pavanje. Pojav je vsesplošen, zato ga ne vidimo. Da nam je do-voljeno delati, prispevki; da nam je dovoljeno bivati, položnice; da nam je dovoljeno kupovati, davek na dodano vrednost; da smemo umreti, pogrebne dajatve ... Vse bi bilo lepo in prav, če bi se vsi ti prispevki dosledno prelivali v našo skupno bla-ginjo in višanje kakovosti bivanja, ne da bi potegnili za seboj pretežka bremena.

Da bi videli, kako naše dajatve postajajo subvencije za prodajalce megle, se moramo ozreti daleč stran. Davek so

včasih celi kontinenti, kar je nazorno opisal Jomo Kenyatta: »Ko so prišli misijonarji, smo Afričani imeli zemljo, misijonarji pa so imeli Biblijo. Naučili so nas, kako moliti zaprtih oči. Ko smo jih odprli, so oni imeli zemljo, mi pa smo imeli Biblijo.« Ko v Evropi zapiramo oči, se odtujujemo od človeškosti in izgubljamemo temeljno dostojanstvo. Davek je resda nižji, ampak vseeno nas hudo zaznamuje.

Kinšasa je zbudila moj moralni čut bolj kot katero koli drugo vlemesto, pa sem jih obiskal kar nekaj. »Kdor vstopiš, pusti zunaj upe vsake,« pravi napis nad vrati pekla v Božanski komediji. V milijonskem mravljišču skromnost ni bila stvar izbire, ampak neizogibnost. Le drzni vlagatelji so prihajali v Kinšaso kockat s kobaltom, bakrom in drugimi rudami, kar tako, le za turizem, razumen človek tu nima česa iskati.

Ko sem vstopal na sestanke pri kongovskih ministrih, so se mi vrata zdela kot medplanetni portali. Na eni strani oguljena čakalnica s plastičnimi sedeži in tropsko vročino, na drugi strani razkošna preproga, švicarska svežina, tapicirani fotelji, mahagonij, slonovina in gospoda v bleščečih kravatah. Vsako izjavo ministru sem moral začeti in zaključiti z besedami: »Votre Excellence.«

»Kakšna odurnost!« sem si mislil, ko so me po sestanku oboroženi varnostniki pospremili do kričeče bede na ulici. Toda zavedal sem se, da se afriški diplomat na sestankih pač mora odeti v prestiž. Ljudje so trpeli bedo, da vsaj kot država ohranijo ugled. To počnemo tudi doma: naj je družina še tako revna, spraska denar, da sinu kupi odlično obleko za gala dogodek, in državljani raje potrpijo, kot da predsednica ne bi imela reprezentančne sprejemne dvorane.

Moj moralni čut je bolelo, ker so bile sijoče točke razkošja v Kinšasi le iskre sredi teme. Bolelo je, ker sem vedel, da so to izvozne pisarne, skozi katere so Bruselj, Antwerpen in Luksemburg administrirali krajo Afrike, kar danes še bolj intenzivno počne Peking. Ravno pred dnevi je New York Times poročal o obnovljenem hotelu Fleuve, kjer se smetana zelenega prehoda masti s švicarskim jogurtom in burgerji za 29 dolarjev.

Hostel v Kinšasi, kjer sem bival, so razpoke in plesni obiskali že kmalu po tem, ko je bil zgrajen. Odgovarjal, seveda, ni nihče. Nek povzpetic je v žep pospravil milijonček ali dva, ker je to edini način, da se sploh kaj zgradi. Petdeset evrov na noč je bilo utemeljenih z varnostjo, po udobju niti spraševal nisem. Voda in elektrika sta tekli nekaj ur dnevno, takrat so se polnili telefoni in škaflji. V Sloveniji si ne bi znali predstavljati česa takega v naših lastnih stanovanjih, ampak princip je enak: priskledneži izrabljajo razpoložljive vzvode, da še ravno zadostijo zakonskim (in korupcijskim) standardom in iz kupčije potegnejo kar največ zase. Izžemanje je v Afriki drugačno le v tem, da je brezsrčno in v oči bijoče, pri nas je zbirokratizirano in zavito v vato.

Spodbude v prostoru so povsod perverzne: potegniti čim več iz vsakega kvadratnega metra v čim krajšem času, pa naj gre za najemniško stanovanje v Ljubljani ali rudnik v Lualabi. Danes se je nemogoče izvzeti iz globalnega konteksta, ampak lahko mu vsaj postavimo meje na podlagi vrednot, ki so dobre za vse – ali vsaj za večino. Sem spada tudi skromnost.

Tista stara skromnost, ki je prišla v paketu z dostojanstvom, izginja. Izpodriva jo plastični napuh. Ujeli smo se na

limanice, vsak zase se priklapljam na brezosebne ponudnike uslug in prodajalce blaga, medtem ko vzdrževalci infrastrukture pobirajo svoje dajatve. Boljše življenje je ušlo na Instagram. Najbližji in najboljši sosed sta vsak po svoje tujca.

V Kongu se me je dotaknila žilavost in strnjenost ljudstva. Vse so izkoristili do maksimuma, porabili do dna, izsesali so vso srž iz življenja. Morali so stati skupaj, si pomagati in si čuvati hrbet. Nek mladenič je mimogrede navrgel, da celotno dnevno plačo porabi takoj, ker ga potem nihče ne more okraati. In tako vsak dan. Ni posedoval praktično ničesar, ampak je šel vsak večer na žur in ženske v Kinšasi je pohvalil kot izjemne ljubimke. Njegov čeden, dostojanstven obraz bi zlahka krasil naslovnico kakšne slavne revije.

Spomnil me je na Sebastiãa Salgada, ki je zaslovel z obsežnimi fotografskimi projekti v kriznih regijah. Nekateri pravi, da Salgadove fotografije slavijo bedo, toda sam je dejal, da nikoli ni delal kompromisa pri dostojanstvu. Sočutje v njegovi fotografiji se kaže točno v tem, da povišuje dostojanstvo portretirancev celo v najhujši bedi.

Ne pravim, da je beda rešitev. Pravim le, da pretiravanje v udobju absolutno ni.

Dostojanstvo hranijo odnosi. Zato ga marsikdaj najdemo pristnejšega v kriznih območjih, kjer se je treba pregrniti skozi dan za golo preživetje, kot pa v prefinjenih škatlah za dva. Da se razumemo, ko sem se vrnil iz Konga, sem poljubil slovenska tla! Vsako naše pritoževanje nad nizkim standardom bivanja še danes pospremim z vzdihom olajšanja in si zašepetam: »Sploh ne vemo, kako lepo se nam godi!« Po glavi se mi je motala rešitev: skrčiti zasebno in raztegniti skupno.

Na Danskem sem obiskal skupnost, kjer so eno veliko stavbo postavili izključno za osebe s posebnimi potrebami. Sobice so majhne, večinoma si jih delita po dva, je pa zato v skupnih prostorih izobilje: čudovita kuhinja, v kateri več kot dvajset njih pripravlja obroke, prostrana avla in skupni prostor z namiznimi igrami in enim samim velikim zaslonom za vse. Da ne omenjam glasbil, kolesarnice in vrta.

V eni sobi sem se zaklepetal z žensko, ki ji usoda ni naklonila običajnega kognitivnega in telesnega zorenja. V mladosti je bila prepričana, da se mora kosati z drugimi. Ker se ni mogla, se je počutila manjvredno in je padla v depresijo. V sobici, v kateri sva se pogovarjala, je našla zavetje za duha in telo, skupnost, ki jo podpira, smiselno delo, ki ga zmore in s katerim tvorno prispeva k svetu, strokovno zdravstveno oskrbo, ko in kjer jo potrebuje ... Večinoma je delala na njivah in s kravami, pohvalila je svoj sir. Kompaktna soba ji je bila zelo všeč, ker je vse pri roki, pa tudi s sostanovalko sta bili druga drugi v oporo. »Ko ima človek na voljo skupno dobro v izobilju, potrebuje prav malo zase posamično, da je srečen,« je pribila.

Drobna ženica se mi je v tej majhni sobi zazdela mnogo večja, izžarevala je skromno dostojanstvo. Če bi tako oblikovali vse stavbe in bi živeli skupaj razkošneje, posamično pa skromneje, bi bili resda prikrajšani za del individualne svobode in dostopa do vsakega predmeta, kadar se spomnimo. No, svobode v tistem času, ki nam preostane po napornem delovniku in raznih obvezah. Država bi bila prikrajšana za precejšnji del dajatev, korporacije za plodove našega maničnega potrošništva. Ampak na temeljni človeški ravni bi rasli v dostojanstvu in izpolnjenosti.

Slovenija se po gospodarski razvitosti ne more primerjati z mnogo večjimi od sebe. Svojo butičnost bi poudarila, če bi se osredotočila na skromnost, ki naj bi že pregovorno bila lepa čednost. Usode vseh nas bi žarele svetleje, počutili bi se večje v manjših prostorih, ki jih zmoremo s svojim duhom povsem zapolniti.

Po pravkar zapisanem, si ne morem kaj, da na sam konec ne bi nalepil še enega Radovičevega prebliska: »V majhnih hišah in stanovanjih se živijo majhna življenja. Ko se ta življenja preselijo v velike hiše in velika stanovanja, so videti še manjša.«

Vid Bešter

NESPODOBNA MISEL

Vsakokrat, ko vidim kje nad krošnjami kakšen grajski stolp – naj bo lepo obnovljen ali z luknjasto streho očitajoče zevajoč proti nebu – si ne morem pomagati, da ne bi globoko v srcu, tam, kjer me srčne strune vežejo s predniki, pomislil: preveč gradov še stoji, premalo so jih požgali, razdrli, raznesli njihovo kamenje na štiri strani neba!

Samo po sebi se razume, da občutim strašansko zadovoljstvo – in se upiram romantični sentimentalnosti – kadar stojim sredi kakega gradu, kjer so voda, veter in moj zaveznik, moj tovariš, čas, že zmagoslavno strli odpor malte, obgrizli, oblizali in zmleli kamenje v pesek in prah ... Ter zasuli, kar je še ostalo, v globok grob, na katerem zdaj poganjajo koprive ... In morda v njegovi prsti leži tudi seme tiste lipe, iz katere bo stesana zibel ...

Kaj je vse to kamenje, kaj so vsi ti visoki stropi in obokane kapele drugega kakor pa spomeniki grofov in gospodov – posvetnih in duhovnih – ki so z valptovim bičem na hrbtih tlačanov, za ceno njihove krvi in znoja, sebe izvzeli deležu

človeškega rodu, ki nam je bil vsem sojen ob izgonu iz Raja? »V potu svojega obraza boš jedel kruh, dokler se ne povrneš v zemljo, kajti iz nje si bil vzet.« In to naj bo usoda teh zidakov: naj bodo spomenik pravičnega propada. Prosto po Shellyju: »Glejte moja dela, mogotci – in scagajte!«

Gradovi. Kakor grde bradavice posejani po obronkih in gričih. Kakor da se je nekaj zagnojilo v človeški zgodovini in se je gnoj nabiral in nabral – na strateških krajih – in zatekel v obzidja in se napel v oboke in vzdignil stolpe ... Ali ne bi bilo olajšanje za teptano zemljo, če bi predrli te izpuščaje? *Taka misel se mi vsakokrat vsili.*

Ta misel – ki, če dobro pomislim, sploh ne zasluži imena misel, raje je nekakšen avtomatičen vzgib, nekakšen refleks. Nekaj podobnega zametkom, temeljem tistega, kar lahko v razvitejši obliki preraste v nazor. Morda občutenje, sorodno tistemu, ki nas uveri v naša prepričanja, občutje, ob katerem merimo resničnost in trdnost svojih stališč.

Ta neobičajna, čudaška, »nekonstruktivna« misel, ki me jo je skoraj sram priznati, torej – od kod izvira? Rad bi vztrajal pri namigu, da je prirojena, podedovana. Da se skozi ogleča moja kmečka kri, da je atavistična poteza mojega značaja. Pa najbrž le ni tako – kar vem o svojih bližnjih prednikih, ne kaže, da bi njihovi pradedje gojili upornega duha. Predstavljam si jih: bili so strogi, trdi ljudje in so verovali v božji red v nebesih – in na zemlji. Če je koga kakšna krivica le preveč bolela in je hotel jemati pravico v svoje roke – so ga najbrž hitro in radi pozabili. Tudi če so svoje dolžnosti do Boga opuščali, kakor je zgroženo ugotavljal neki škof v času protireformacije, iz malomarnosti še ne moremo sklepati na resno prevratništvo.

Pa tudi sicer je jasno – že po okusu, ki ga pušča na jeziku – da ta *moja* misel ni magmatski izbruh, pač pa je sestavljena iz raznoraznih z vseh strani nabranih usedlin. Kot konglomerat ali breča, odložena na rečnem bregu. Morda se kje v njenih globinah tudi res skriva kakšen pristen fosil minulih dob, kaj več pa bi bilo nespametno upati.

Preiskavo je torej treba previdno začeti na površju. Zakaj se je treba te misli, ki je komaj misel, sramovati? Zakaj je ni mogoče odkrito oznanjati – razen kot provokacijo? Zato, ker v temelju nasprotuje razpoloženju in šegam našega časa, jasno! Nič ni sedanjosti bolj sveto kakor 'dediščina'. Ti zidovi, to kamenje, ta prazna okna – to je naša *dediščina*. Dediščino pa je treba spoštovati, negovati in, če je potrebno, braniti!

Kajti, kdor ne pozna svoje zgodovine ... Pa tudi, če ti ni mar ne za dediščino ne za svetlo bodočnost, ki jo podjetnim obljublja prihodnji turistični in kulturni razvoj – je vseeno bolje molčati in z beležem premazati stare zidove. Kajti lepi zidovi lepo molčijo. Manj bo spotike in zgodovino bo lažje pozabiti, če ne bodo pod nebo očitajoče štrleli razgaljeni tramovi in se udirale postarane strehe.

Sramovati se je treba misli, da bi prepustil – ali celo pripomogel – propadu kakršne koli vrste. Takšnih sovražnih misli si preprosto ne smeš dovoliti. Naša ljubljena (saj druge nimamo!) doba pač miruje, zadržuje dih ... Medtem ko čakamo konec sveta, moramo ohranjati vse po vrsti, kajti ne vemo, koliko bodo terjali od nas, ko bomo šli čez prag Novega neba in Nove zemlje.

Nisem povsem pošten. Skrb za svet in sledove preteklosti – ki jih dedujemo – je pač upravičena, saj nam grozi,

da bomo zapravili in zakockali vse, kar imamo. Sram torej tudi, ker je v moji misli – take so pač alkimistične pretvorbe in premene zgodovine – nekaj nazadnjaškega. Spet smo se znašli v tistih čudnih časih, ko si nazadnjaki prisvajajo, kar šele prihaja – seveda, saj jih ni strah konca sveta – in zdihujejo nad okovi spodobnosti. Sram torej, ker je v želji po uničenju *dediščine* zopet slišati odmev desete točke futurističnega manifesta: »Uničili bomo muzeje, knjižnice, akademije vseh vrst, nasprotovali moralizmu, feminizmu in vsem oblikam oportunitizma in trezne strahopetnosti.«

Ne in ne! Tudi če ima človek v sebi samo klico bojnega krika: »Pridite! Zažgimo knjižnice!« ga mora v spodobni družbi nujno prikriti. Obnavljati gradove je manjše zlo kot pa pridružiti se tem neokusnim povratnikom ... In zato se tudi ne bi hotel pridružiti tistim, ki, ker so nemočni, tožijo: »Čemu denar za tisto, kar je hladno in mrtvo in se podira – zakaj ne raje za tisto, kar je še, pa čeprav komaj živo?« Nikakor. Če že priznavam prepovedane misli, ki dražijo s slastjo vsega, česar se je treba sramovati, ne bi hotel priznati tako vulgarne variante futurističnega nazadnjaštva. Sploh pa ti ljudje niso zares nasprotniki grajskega kamenja, samo miloščino bi delili drugače: sebi večji kos in kamenju manjšega.

Seveda tudi *ta misel*, ta komaj priznani občutek, zaradi katerega je vse to spovedovanje sploh potrebno, poenostavlja. Bržkone ima podoba krutega valpta in putikastega grofa več zveze z literaturo kakor pa z zgodovino. Pa vseeno: kadar že grem na Grajski grič, raje posedim pri bronastih upornikih, ki neosvetljeni dvigujejo kose proti vhodu v Ljubljanski grad, pa čeprav ni od njih nobenega dobička in turisti, ki gomazijo okoli

njih, ne da bi jih sploh opazili, sanjajo o grofičnah v poliestrskih krilih. Dobro je vedeti, da vsaj ti bronasti kmetje še čuvajo svet pred vrnitvijo grajske gospode. Sam pri sebi se nasmehnem zgodovinarju, ki z obžalovanjem ugotavlja, da so partizani gradove preradi požigali tudi brez vojaških razlogov – ideološko. Ne! Še huje: zaradi sanjarjenja in fantazij. Ko so plameni požirali *dediščino*, so si ti *naivneži* predstavljali, da so potomci kmečkih upornikov. Ha! (Seveda je treba oprostiti zgodovinarju, ki ga poslanstvo in poklic obvezujeta viti roke k nebu ob takšnem ravnanju.)

No, ampak kaj je narobe s sanjarjenjem? Medtem ko puha naš parnik *Sodobnost* priljudno proti zapadu ... naslanjati se na krovu na ograjo in si sentimentalno predstavljati partizane, ki v plamenih, v katerih izginja grad, vidijo goreti *dediščino* izkoriščanja človeka po človeku ... Pogled, ki ga ne bodo deležni niti vnuki naših vnukov!

Kaj pa *moja dediščina*? Kaj vidim, ko se vzpnem po strmih stopnicah na podstreho stare kmečke hiše na domačem dvorišču? Sem, na južni gank med posušeno trtino listje in grozdne luščine, na sonce, sem hodil kadit. Hiša, v kateri nihče več ne živi – in je stara samo kakih dvesto, ne pa štiristo ali petsto let, kot kakšen grad. Dokler je bila še prebivališče, je življenje na njej pustilo preveč sledov, tako da ne izpolnjuje kriterijev *dediščine* za nikogar, razen zame in moje brate in sestre, ki ne bomo vedeli, kaj storiti z njo. No, torej, tam pod lesenimi tramovi, v tišini, ki je nič več ne vznemirja, sem gledal sledi teh žag, sekir, skobličev – rok. In nisem prenesel misli na vse te ljudi, ki so svoja življenja pretopili v te debele zidove in tramove – in je to vse, kar je za njimi ostalo. Ne bi znal naštet

niti njihovih imen. In ti tramovi – in travniki, gozdovi in njive, ki so jih dali, iz katerih so bili za visoko ceno vzeti – so hoteli leči tudi na moja ramena. Ne moreš pač – človek! – pustiti, da po delu človeških rok teče voda in se vanj naselijo črvi in ga načneta trohnoba in gniloba in nato ostane od njega samo še prah ... Ne moreš pustiti pozabi, da zmaga!

»In na piedestalu, te besede, glej ...«

Pač! Lahko. Skadiš, skrbno ugasneš ogorek, da ne požgeš truda svojih prednikov – toliko si jim že dolžan – in se spustiš po strmih stopnicah, odložiš *cankarjanstvo*, da se suši še naprej na južnem ganku, s kosi in vrabci, ki oprezajo, kdaj bo zrelo grozdje.

Ali torej pod bremenom sledov, ki so jih pustile roke mojih prednikov, fantaziram – kot sanjajo otroci, da so izgubljeni grofči – da se breme *dediščine* razreši v ruševinah?

Morda pa si s to sentimentalno grozo dokazujem, da ima moje sovraštvo do *dediščine* vseeno racionalne temelje, kajti ni mi mogoče očitati, da imam do vsega starega kamenja enoličen odnos ...

Mogoče pa se v teh sanjarijah, ko mi za hipec plameni použijejo razsodnost, šibko izraža tista težnja, ki se upira sicer prevladujoči značajski potezi: prirojenemu in z vzgojo podkrepljenemu konzervatizmu – oziranju k izgubljenemu raju in stremljenju, da bi se njegovi odsevi na tem svetu ohranjali in branili pred propadom. Navsezadnje imajo tudi najbolj trezna srca skrite kamrice, v katerih prebivajo fantasti in prekucuhi. *Vsakdo pač po svojih zmožnostih.*

Kako globoko se dokoplje človek, ko začne zasliševati svojo vest in svoj čut za spodobnost!

Ta misel, torej ... ta nespodobna, ta nekonstruktivna misel, ki je manj kot misel ... Kaj s *to* mislijo? Naj ji človek ostane zvest, ko pa proti njej govori toliko razlogov? Spodobnost in moralizem in *trezna strahopetnost*. Sploh pa: ali je kdaj kakšen futurist poprijel za kramp? Zavihtel sekiro? Je bil kdaj kakšen futurist, ki bi ne bil *sentimentalen*? Kaj pa je bila navsezadnje cena njihove nezvestobe? Kaj pa hočemo, če pod Soncem ni dovolj prsti, da bi z njo zasuli in pokopali stari svet ... Mogoče so njive prihodnosti puste in jalove in se zanje ne izplača izkrčiti plevela preteklosti. Ampak, ali ni program komunistične stranke napovedal: prvič odpravo zatiranja človeka po človeku in drugič odpravo *dediščine*? Ali je dedič lahko svoboden človek?

Po izraelskem zimskem napadu je Hamasovo Ministrstvo za javna dela in stanovanja v Gazi spomladi 2009 začelo sestavljati arhiv, poimenovan *Preverjanje uničenja zgradb zaradi napadov izraelske okupacije*². Ta knjiga uničenja – kot je arhiv kmalu postal znan – je obsegala tisoče vnosov, izmed katerih je vsak dokumentiral posamezno zgradbo, ki je bila bodisi v celoti bodisi delno uničena, od razpokanih sten na še stoječih hišah do takšnih, ki so bile popolnoma uničene v kupe ruševin.³ Z rekonstrukcijo toka dogodkov na podlagi preiskave odpadkov in ruševin, ki so ostale, je ta arhiv še en

¹ Besedilo je epilog v knjigi *The Least of All Possible Evils: A Short History of Humanitarian Violence* (Verso Books, 2011). Prvi prevod besedila v slovenščino objavljamo s privoljenjem založbe in avtorja.

² 'A Verification of Building-Destruction Resulting from Attacks by the Israeli Occupation'

³ Peter Beaumont, 'Death and Devastation in Gaza Neatly Filed and Documented', *Guardian*, 29. maj 2009. Glej tudi Kai Wiedenhöfer, *The Book of Destruction*, London: Steidl, 2011; in Peter Beaumont, 'Kai Wiedenhöfer's The Book of Destruction: Gaza: One year After the 2009 War', *Observer*, 23. januar 2011.

primer forenzične arhitekture. Njegova forenzika pa je tako praktično kot politično zunaj okvirov mednarodnega prava.

Leto pozneje, spomladi 2010, sem imel priložnost preiskati nekaj sto vnosov. Vsak vnos je vključeval eno samo fotografijo sprednje strani uničene stavbe. Vsaka fotografija je prikazovala zaporedno številko, nasprejano na stene ali na same ruševine. Včasih je bila zgradba tako močno zdrobljena, da ni imela več čiste površine, na katero bi lahko nasprejali kodo. Namesto tega so bile številke narisane na koščke papirja, kartice ali plastične folije ter položene med ruševine ali pridržane pred kamero v trenutku fotografskega posnetka (N3004-101).

Kataložni vnosi, kot so G10177-01, N30049-3, K1086-01, R1002-03, označujejo lokacijo posameznih zgradb. 'G' pomeni mesto Gaza, 'N' severni sektor enklave, 'K' Khan Younis in 'R' Rafah. Številke, ki sledijo, označujejo ustrezno sosesko, cesto in parcelo. Klasifikacija temelji na sistemu mreže območij, ki pokriva celotno območje Gaze. Vsako obstoječe in potencialno gradbeno območje v Gazi – tista, ki so porušena, in tista, ki so še vedno nedotaknjena – je bilo tako označeno kot možno mesto uničenja. Vsak vpis v *knjigo uničenja* je vseboval več drugih dokumentov, ki so podrobno opisovali velikost parcele in stavbe, vrsto gradnje – najpogostejše litobetonski okvirji z neometanimi betonskimi bloki – in, če jih je občina lahko dobila, načrte zadevnih stavb. Uslužbenci ministrstva, ki so izvajali pregled, se niso mogli izogniti skušnjavi, da bi svojo oblast izvajali celo nad ruševinami, zato so včasih opazili, da sta bila uničena stavba ali prizidek zgrajena brez gradbenega dovoljenja.

Pomembno je, da je vsaka datoteka zabeležila tudi, kako je bila stavba poškodovana. Ob več vnaprej določenih kategorijah je bilo treba označiti polja: 'Uničeno z oklepnimi buldožerji D9', 'Bombardirano iz zraka' (N2003-02, K6002-11); 'Obstreljeno s tal' (N4005-02, R1002-03); 'Neposredno ciljano', 'Posredno zadeto' ali 'Nadzorovano rušenje z eksplozivom'. Druga označena polja so opisovala stanje stavbe: 'Porušena', 'Delno uničena' ali 'Še vedno stoji, vendar je nevarna in jo je treba porušiti'. Arhiv vsebuje tudi podatke o uporabi stavbe – najpogostejše je ta stanovanjska, včasih mešana z majhno trgovino ali delavnico – in imena ljudi, ki so jo imeli v lasti ali v njej živeli. Vsak vnos je vseboval osebne izkaznice in telefonske številke nekaterih stanovalcev stavbe. Številni vnosi so vključevali fotokopije kartic UNRWA (Združenje ZN za pomoč in delo; *UN Relief and Work Association*), kar je kazalo na to, da so bili prebivalci stavb begunci, ki jih je podpirala mednarodna socialna pomoč. Dejansko so bile uničene stavbe večinoma domovi beguncev, ki so živeli v taboriščih v Gazi ali v revnih soseskah, ki obkrožajo njena mesta. V Gazi, kjer je 70 odstotkov prebivalstva beguncev, so meje med taborišči in soseskami porozne.

Arhiv poskuša razjasniti kaos in zmedo po napadih tako, da ruševine organizira v jasne kategorije. Toda branje teh slik presega klasifikacije, pod katerimi so bile vložene. Ariella Azoulay je v svojem branju fotografij nasilja in uničenja komentirala, kako bi lahko podrobnosti, po naključju zabeležene na fotografijah, izpodbijale logiko, ki so jo za klasifikacijo

predvideli ustvarjalci arhiva.⁴ *Knjiga uničenja* dejansko ponuja vpogled v vsakdanje realnosti v Gazi in posledice izraelske dominacije nad njo. Nekatere fotografije prikazujejo družine, ki živijo v še vedno porušeni hiši: ker nimajo kam iti, so vrzeli med razbitimi ploščami zatesnili z odejami in najlonskimi njuhami ter živijo v ruševinah in med njimi (N3004-94). Nekatere fotografije prikazujejo ljudi, ki pozirajo pred ruševinami svojih nekdanjih domov (N4022-050, N3004-111). Ali poskušajo označiti svoje lastništvo, kasnejšo razlastitev in fizično preživetje po življenjski dobi stavbe, v kateri so živeli? Nekatere druge fotografije prikazujejo zbiranje manjših skupin ljudi okoli krajev uničenja (G1014-07). Azoulay je pojasnila tudi, da ruševine pogosto ustvarijo priložnostne javne prostore – okoli katerih se ljudje zbirajo.⁵ Vidna ruševina igra pomembno vlogo pri javnem prikazovanju dejstev prevlade in nasilja; dokazuje prisotnost kolonialne moči, tudi ko kolonizatorja ni nikjer na vidiku. Preden je Izrael leta 2005 zapustil Gazo, je svoj nadzor nad enklavo dokazal z demonstracijami moči: svojimi naselbinami na palestinski zemlji. Leta 1980 je Ariel Sharon kot minister za naselja poskrbel, da so razumeli njegov ukaz, ko je dejal, da želi, da »Arabci vsako noč vidijo judovske luči 500 metrov od sebe«.⁶ Potem ko se je izraelska vojska preselila na obrobje Gaze in uničila naselja, s čimer se je začela doba kolonializma

⁴ Ariella Azoulay, 'The (In)human Spatial Condition: A Visual Essay', Adi Ophir, Michal Givoni in Sari Hanafi, ur., *The Power of Inclusive Exclusion: Anatomy of Israeli Rule in the Occupied Palestinian Territories*, New York: Zone Books, 2009.

⁵ Prav tam

⁶ Citirano po Emmanuel Sivan, 'The Lights of Netzarim', *Ha'aretz*, 7. november 2003.

brez kolonij, so uničene stavbe v Gazi – ki so stale kot spomeniki, nepopravljene, nepopravljive – postale najpomembnejše sredstvo za vizualno potrditev njene prevlade.

Osnutek tega, kar je postalo *knjiga uničenja*, je bil predstavljen kot 'knjiga tarč v Gazi' izraelske vojske. Gre za debelo modro mapo, ki jo je na začetku leta 2011 odhajajoči načelnik kabineta Gabi Ashkenazi, ki je vodil uničenje v letih 2008–2009, na groteskni slovesnosti izročil svojemu nasledniku. »Danes je v prehodu nekaj simbolnega,« je dejal odhajajoči vojaški poveljnik, »zato želim predati nekaj, kar ves čas nosim s seboj: posodobljeno knjigo tarč.«⁷ Ta knjiga vsebuje tudi biografije nekaterih stavb v enklavi: informacije o njihovi strukturi in gradnji, kdo v njih živi, čemu služijo, kaj naj bi z njimi storili in kako.

Logika *knjige uničenja* je po mnenju njenih ustvarjalcev – dr. Ibrahima Radwana, ministra za javna dela, in njegovega direktorja urbanističnega načrtovanja Mohammeda al-Ostaza – logika pregleda škode na premoženju, praktični način, kako obračunati potrebna dela obnove in njihove stroške. Vendar pa arhiv priča o drugačni resničnosti: o nezmožnosti izvedbe kakršnega koli večjega programa obnove. Vnosi v knjigi so iz aprila in maja 2009, tri do štiri mesece po uničenju, vendar številne ruševine še vedno niso popravljene. Dve leti pred napadom je bil uvoz cementa in drugih osnovnih gradbenih

⁷ Hanan Greenberg in Attila Somfalvi, 'Ashkenazi Hands Over Book of Targets to Gantz', *Ynet*, 14. februar 2011.

surovin v Gazo prepovedan. Izrael je te materiale uvrstil med 'gradbene materiale z dvojno rabo', za katere se sumi, da se uporabljajo tako za gradnjo bunkerjev kot za ojačitev predorov. Brez teh materialov palestinsko ministrstvo ni moglo nadzorovati kaj več od dokumentiranja uničenja, ki ga je povzročila izraelska invazija. To je storilo temeljito.

Peter Beaumont iz Guardianja je spomladi 2009 poročal iz Gaze kot prvi novinar, ki je naletel na nenavadne kataloške številke, vgravirane na ruševine v »fetišistično modri in zeleni barvi«, in jih izsledil do ministrstva. »Kot eksponati v muzeju je vsaka hiša, šola in bolnišnica, ki je bila spremenjena v ruševine, zabeležena v tej knjigi uničenja.«⁸ Zdi se, da forenzično prakso preganjajo obtožbe o 'fetišizmu'. To je morda zato, ker je forenzika uglasena na 'objektne lastnosti' zgodovine in njene različne načine postvaritve ter ker se ukvarja s protokoli in tehnologijami, prek katerih predmeti spregovorijo. Z uporabo izraza je Beaumont morda želel poudariti način, kako osredotočenost na stavbe in ruševine lahko prikrije zgodbo o človeških žrtvah v vojni. Njegova empatija, ki se odziva na podoben instinkt mnogih v svetu človekovih pravic, je razumljiva. Zato je poiskal nekatere prizadete ljudi, da bi še enkrat povedal njihove zgodbe. Toda razbiti beton in betonski zidaki lahko razkrijejo nekaj drugačnega od človeških pričevanj, ki jih je zbral. S svojo neosebno birokratsko logiko, z geodetskimi zemljevidi, diagrami, fotografijami in napisi ter vzorci, ponovitvami in razlikami v uničenju, ki jih razkrivajo, pomaga arhiv zajeti neizprosno razsežnost uničenja Gaze na drugačen način.

8 Beaumont, 'Death and Devastation'.

Opis in kvantifikacija teh zrušenih stavb delujeta podobno kot statistika, ki uvaja Sebaldovo delo *Naravna zgodovina uničenja o zavezniškem uničenju nemških mest leta 1945*: »31,1 kubičnih metrov ruševin na vsakega prebivalca Kölna in 42,8 kubičnih metrov na vsakega prebivalca Dresdna«;⁹ je podlaga za zgodovinsko, politično in kulturno preučevanje bombardiranja.

Podobno je Sharon Sliwinski v svojem pisanju o potresu v Lizboni leta 1755 opazila moč podrobnih prikazov uničenih stavb pri spodbujanju čezmejne politične identifikacije. Serija bakrorezov porušenega mesta, ki jo je leta 1757 v potrpežljivi in skrbni raziskavi izdelal francoski umetnik Jacques-Philippe Le Bas, je široko zakrožila po Evropi in Ameriki. Bili so del tega, kar je predstavljalo »prve sodobne dogodke množičnih medijev, v katerih so subjekti po vsej Evropi postali gledalci oddaljene katastrofe ... in pomagali uvesti sekularno predstavo o človeškem trpljenju, pa tudi razmišljanje o njegovem preprečevanju«. Zdi se, kot da bi lahko univerzalni pojem 'človeškega' – prav tako kot vprašanje političnih pravic – enako učinkovito zajeli v predstavitvi 'nečloveških stvari'.¹⁰

9 W. G. Sebald, *On the Natural History of Destruction*, London: Hamish Hamilton, 2003.

10 Sharon Sliwinski, 'The Aesthetics of Human Rights', *Culture, Theory & Critique*, vol. 50, no. 1, 2009: 23–39. Prvi primer »rekonstrukcije« uničenja stavb (in ljudi) v vojni, ki sem ga uspel izslediti, se nanaša na uničenje svetovno znane univerzitetne knjižnice v belgijskem mestu Louvain leta 1914, ki je postalo pomembna propagandna tema in je bilo obravnavano kot začetek totalne vojne, primer vojnih zločinov in vojne odškodnine. Prvotno »rekonstrukcijo« je opravil J. Bledier, ki je za pripravo primera uporabil dnevnik ujetih vojakov. Alan Kremer, *Dynamic of Destruction: Culture and Mass Killing in the First World War*, Oxford: Oxford University Press, 2007.

V Palestini je Mahmoud Darwish v pesmi *Umorjena hiša* prav tako izpostavil hišo kot najmočnejši objekt–pričo palestinske zgodovine. V njej se zdrobljeno steklo, železo in cement »raztresejo v drobce kot bitja«: so prizma, skozi katero je mogoče preiskovati tako zasebno življenje kot skupno zgodovino. »Umorjena hiša, četudi izpraznjena svojih prebivalcev, je prav tako množični umor. Je množično grobišče osnovnih elementov, ki bi jih potrebovali za gradnjo stavbe smisla.« Po uničenju, pravi Darviš, predmeti razkrijejo svoje zgodbe. Navaja tudi seznam sekundarnih prič:

»kamen, les, steklo, železo, cement ... bombaž, svila, lan, papirji, knjige ... krožniki, žlice, igrače, plošče, pipe, cevi, kljuke na vratih, hladilniki, pralni stroji, vaze za rože, kozarci z olivami in kumaricami, konzervirana hrana ... sol, sladkor, začimbe, škatlice vžigalic, tablete, kontracepcijska sredstva, antidepresivi, nizi česna, čebula, paradižnik, posušena okra, riž in leča ... najemne pogodbe, poročni dokumenti, rojstni listi, računi za vodo in elektriko, osebne izkaznice, potni listi, ljubezenska pisma ... fotografije, zobne ščetke, glavniki, kozmetika, čevlji, spodnje perilo, rjuhe, brisače ... Naše stvari umrejo kot mi, vendar jih ne pokopljejo z nami!«¹¹

¹¹ Mahmoud Darwish, 'The House Murdered', prev. Fady Joudah. progressive.org/mag/darwishpoem.html.

Prebivalci Gaze živijo v ruševinah in med njimi najmanj od začetka dvajsetega stoletja. Poročila o ruševinah v Gazi, ki so nastale med bitko med britanskimi egiptovskimi ekspedicijskimi silami pod poveljstvom generala Allenbyja in osmansko vojsko marca 1917, je mogoče najti v dnevnikih in korespondenci britanskih uradnikov, kot je bil Charles Robert Ashbee iz gibanja *Arts and Crafts* v dvajsetih letih 20. stoletja, in v dnevnikih britanskih okrožnih komisarjev vse do leta 1938.¹² Vojne 1947–49, vojaški vdori v petdesetih letih prejšnjega stoletja, vojna leta 1956, vojna leta 1967, 'proti-vstaja' v begunskih taboriščih v Gazi leta 1972, prva intifada 1987–91 in valovi uničenja, ki jih je povzročila druga intifada v 2000-ih so nakopičili nove plasti ruševin na tiste, ki so jih ustvarile njihove predhodnice. Včasih jih je težko ločiti med seboj.

Ko je stavba, pa naj bo še tako revna in preprosta, uničena, njena reprezentativna vrednost ni več v njeni fasadi, temveč v njeni razbiti strukturi, ki je zdaj razkrita. *Knjigo uničenja* lahko beremo tudi kot arhiv materialov in gradbenih tehnik, ki sami po sebi razkrivajo nekaj o zgodovini in gospodarstvu območja. Slike v arhivu razkrivajo hitro in osnovno gradbeno tehniko, značilno za begunske domove; relativno nizko količino cementa v malti. Begunski domovi so strukturni okvirji, začasni, saj niso nikoli dokončani – so neskončna gradbišča. Njihova krhka strukturna ogrodja so zlahka podlegla jeklu in eksplozivu, ki so ga nasuli čeznje.

¹² Imperial War Museum film archive. PAL 74 je intervju z Ivanom Lloyd Phillipsom, asistentom okrožnega komisarja in kasnejšega okrožnega komisarja Gaza-Beershebe, ki se ruševin v Gazi spominja leta 1938. MGH 3619 iz okrog 1938 vključuje drobce prizorov škode.

Za Izrael begunski domovi predstavljajo več kot le kupe materialov in človeških odpadkov, ki jih je treba preorati. Medtem ko bi arabske države, morda celo palestinsko, nemara lahko sprejeli kot hude, a konvencionalne sovražnike, imajo le begunci moralno in zgodovinsko zahtevo do izraelske države, ki je bila ustanovljena leta 1948 na ruševinah njihove družbe. Vojna proti beguncem je nenehna oblika nasilja, ki si prizadeva ne le uničiti življenja in premoženje beguncev, temveč tudi prestrukturirati 'begunstvo' – to značilnost palestinske politične identitete. Tovrstna vojna se izvaja tako z uničenjem kot z obnovo – in poskuša odpraviti problem beguncev z arhitekturnimi sredstvi. Izraelskemu vojaškemu uničenju v begunskih taboriščih pogosto sledijo poskusi razvoja, programi za 'ustrezna stanovanja' in urbanizacija.

Leta 2010 je ista sila, ki je uničila Gazo, poskušala nadzorovati njeno obnovo. Po napadu na mednarodno flotilo, ki je nameravala dostaviti zaloge v Gazo, je Izrael sprostil obleganje in dovolil vnos nekaterih gradbenih materialov. Izraelski vojaški 'Urad za usklajevanje humanitarnih dejavnosti' pa je mednarodne agencije obvestil, da morajo za vsak gradbeni projekt pridobiti njegovo odobritev. Izrael ima moč vplivati na obnovo z regulacijo vnosa jekla, gramoza in cementa skozi terminale v ograjeni meji okoli Gaze.¹³ Odobritev je dajal predvsem mednarodno financiranim projektom – ki jih je odobrila tudi Palestinska oblast v Ramali, politična nasprotnica vlade Hamasa.

13 'Reconstructing the Closure: Will Recent Changes to the Closure Policy Be Enough to Build in Gaza?', *Gisha position paper*, december 2010.

Za begunce so bila taborišča zavetišča za obnovo osebnega in družbenega življenja, hkrati pa so bila obravnavana tudi kot kraji velikega političnega pomena, materialno pričevanje o tem, kar je bilo uničeno, in 'vsem, kar je ostalo' od več kot štiristo mest, mestec in vasi, ki so bili v Nakbi med letoma 1947 in 1949 nasilno očiščene po vsej Palestini.¹⁴ Zato begunci včasih uničenje taborišč imenujejo 'uničenje uničenja'. Taborišče ni dom, temveč začasna ureditev, njegovo uničenje pa je le zadnja ponovitev v nenehnem procesu uničenja.¹⁵ Ta retorika dvojne negacije – negacije negacije – se dobro ujema s tem, kar je Saree Makdisi, ko govori o izraelski zavrnitvi priznanja Nakbe, označil za 'zanikanje zanikanja', kar je, kot pravi, »oblika izključitve, ki povzroča nezmožnost – popolnoma iskreno, iskreno nezmožnost – priznati, da je prišlo do zanikanja in izbrisa, ker sta bila ta zanikanje in izbris sama po sebi izbrisana in očiščena iz zavesti.«¹⁶ Kar je bilo zanikano, se nenehno ponavlja: Izrael še naprej uničuje begunce in zanika, da je bila storjena krivica – o čemer pričata njegovo zanikanje ugotovitev mednarodnih poročil o vojni v Gazi in njegova nezmožnost, da bi prevzel odgovornost za uničenje, ki ga povzroča. Uničena vas leta 1948 in uničeno taborišče

14 Walid Khalidi, *All That Remains: The Palestinian Villages Occupied and Depopulated by Israel in 1948*, Washington, DC: Institute for Palestine Studies, 2006.

15 V dvanajstem stoletju andaluzijski učenjak ibn-Rushd (Averroes) v delu *Tahafut-ul-Tahafut* – naslov, ki ga lahko prevedemo kot »ovrževanje ovrževanja« ali celo »uničenje uničenja« – kritizira delo perzijskega sufijca Gazalija z naslovom *Tahafut-ul-Falasifa* (Uničenje filozofov) v obrambo klasične filozofije in dokazuje, da je ta sposobna poučevati islam.

16 Saree Makdisi, 'The Architecture of Erasure', *Critical Inquiry*, 36, št. 3, pomlad 2010: 519–59, 555–6.

leta 2009 tako stojita na zgodovinskem kontinuumu neneh-
nega uničevanja in zanikanja. *Knjiga uničenja* dokumentira
nenehno dogajanje v Nakbi; gre za »eno samo katastrofo, ki
nenehno kopiči ruševine na ruševine ...«

Kakšno obliko prakse zahteva 'uničenje uničenja'? Ali
označuje odrešenje in začetek vrnitve? Ali pa preprosto klic k
odstranitvi prahu in ruševin, k čiščenju in ponovnemu začetku?

Ker so taborišča razumljena kot uničenje tistega, kar
je že bilo uničeno, se forenzika – hermenevtika teh ruševin –
sooča s kompleksnejšim, dvoreznim izzivom. Njena naloga
ni zgolj odkrivanje preteklih dogodkov in načina, kako je
do uničenja prišlo, temveč tudi iskanje sredstev za presojo
prihodnjih del. Ta forenzika mora hkrati gledati naprej in
nazaj: povezati uničenje sedanjosti – ruševine, ki se kopičijo
pred našimi nogami – z daljšo in nenehno zgodovino uničenja
in razseljevanja, ki je bila doslej zanikana; ter pragmatično in
praktično oceniti potrebna dela za obnovo in njihove stroške.
Obe perspektivi sta izrazito politični; med seboj se razlikujeta,
vendar je njuna moč v sočasnem izvajanju.¹⁷

Prevladujoči konceptualni okvir, v katerem so razume-
vana begunska taborišča, je tak, da vsaka trenutna fizična

17 Sandi Hilal, Alessandro Petti and Eyal Weizman, *Book of Return*, DAAR, september 2009. V tej knjigi – ki je nastala kot del instalacije in je bila razstavljena v okviru naših razstav v številnih institucijah in na bienalih po vsem svetu – smo zasnovali kulturni center Finiq tako v begunskem taborišču Dheish kot na ruševinah vasi Miska, uničene leta 1948. Pišemo: »Vrnitev je politično dejanje, ki se nenehno in nenehno izvaja v sedanjosti ter projicira podobo v negotovo prihodnost. Povezuje se z raznolikim naborom praks, ki bi jih radi poimenovali *sedanje vrnitve*, s čimer jih utemeljujemo v sedanjih materialnih realnostih. Te prakse zahtevajo sprejetje stereoskopske vizije, ki krmari po kompleksnem terenu med dvema krajema – ekstraselitorialnim prostorom zatočišča in izvorno vasjo zunaj meja. Sedanje vrnitve morajo imeti sočasen materialni učinek tako na izvornih krajih kot na krajih razselitve. Rezultat bi lahko bila recipročna ekstraselitorialnost, ki povezuje ti dve lokaciji.«

izboljšava predstavlja potencialno grožnjo začasni naravi
taborišča. Urbanizacija taborišča, s katero bi ga trajno oh-
ranili, bi lahko žrtvovala 'pravico do vrnitve', o kateri sicer
priča njegova začasnost. Toda nova generacija palestinskih
učenjakov in arhitektov – med njimi Ismael Šejk Hasan in Sari
Hanafi v Libanonu ter Naser Aburahme in Sandi Hilal v Pale-
stini – je poskušala izpodbijati konceptualizacijo begunskih
habitatov kot zgolj skladišč nacionalnega spomina.¹⁸ Moč-
nejše kot je taborišče, trdijo, večje so možnosti, da postane
politični prostor, platforma, na kateri bi lahko artikulirali po-
litične zahteve beguncev in nadaljevali boj. V Nahr al-Bared
v Libanonu po njegovem uničenju s strani libanonske vojske
leta 2007 ter v taboriščih v Gazi in na Zahodnem bregu, ki so
prevzela velik del bremena nenehnega odpora in plačala njego-
vo ceno, so sodelovali z begunskimi skupnostmi in agencijami
ZN pri odstranjevanju ruševin, oblikovanju in spodbujanju
programov za izboljšanje in nadgradnjo taborišč – vendar
ne kar kakršnih koli programov ali načrtov. Načrti, za katere
so se borili, so se uprli vsem poskusom odstranitve begun-
cev z območja taborišča in njihove razpršitve v nove soseske.
Za tiste, ki so ostali v taborišču, in za tiste, ki živijo tik zunaj

18 Ti znanstveniki in arhitekti, ki so včasih delali sami zase, včasih pa skupaj z agencijami ZN, so v različnih kontekstih poskušali izpodbijati konceptualizacijo begunskih habitatov kot zgolj skladišč nacionalnega spomina. Gl. Nasser Abourahme in Sandi Hilal, *The Production of Space, Political Subjectivation and the Folding of Polarity: The Case of Deheish Camp, Palestine* v 'Peripheries: Decentering Urban Theory', 2009; in Sari Hanafi, 'Palestinian Refugee Camps in Lebanon: Laboratories of State-in-the-Making, Discipline and Islamist Radicalism', TERRA, www.reseau-terra.eu/article798.html. Za intervju z Ismaelom Sheikhom Hassan, gl: arteeast.org/pages/artenews/extra-territoriality/273. Op. ur.: v izvirniku tega besedila je prvi vir iz te opombe označen kot 'forthcoming', vendar je bil članek leta 2009 objavljen, zato ga tu ob poobjavi leta 2026 navajamo kot objavljen vir.

njega, so si prizadevali okrepiti taborišče kot živahen življenjski prostor s skupnostnimi storitvami in političnimi institucijami. Izboljšano taborišče z odprtim dostopom, javnimi prostori, delujočimi institucijami, posodobljeno fizično in komunikacijsko infrastrukturo ter boljšimi domovi ni zanikanje pravice do vrnitve, temveč instrument za njeno krepitev. Takšno taborišče bi lahko zagotovilo platformo za politično mobilizacijo. To stališče zavrača tako prilagajanje nepravilni politični realnosti kot politiki trpljenja, ki si prizadeva ohranjati bedo in ji dati politični pomen. Obnova Gaze, ko in če bo mogoča, bi lahko pomenila prihod nekaterih mednarodnih organizacij in državnih donatorjev z različnimi agendami in sredstvi za njihovo uresničevanje. Begunci bodo morali, soočeni s to dobronamerno pomočjo, sprejeti občutljiv proces krmarjenja med poloma. Domove je treba obnoviti, infrastrukturo postaviti, taborišča in življenje izboljšati, ne zato, da bi nadomestili, ampak zato, da bi podprli politične pravice in nenehni boj za njihovo doseganje. To zagotovo še vedno ne bo popolno, a zagotovo ni izbira manjšega zla.

FESTIVAL RAZPOKA

Festival je namenjen vsem, ki nas veselijo stare hiše in nove ideje. Lastniki starih hiš in navdušenci nad sonaravno gradnjo, vizionarski arhitekti in angažirani konservatorji, zanesenjaški ekologi in navdihnjeni gradbeniki, idealistični študentje in viharški teoretiki: Razpoka je festival za nas. Je prvi festival, namenjen prenovi in trajnostnemu bivanju v Sloveniji. Nadaljuje in razširja zamisli, ki jih od leta 2021 zastopa stičišče Kajža. Festival Razpoka ni nišni festival. Vključevanja dediščine v sodobni vsakdan nima zgolj za obstransko zanimanje peščice posameznikov, pač pa za ekološko in družbeno nujo ter enega izmed vitalnih elementov polnokrvnega človeškega bivanja na svetu. Zato širi spekter pomena prenove in jo poskuša razumeti v najširšem smislu: kot celovito prakso med umetnostjo, teorijo, arhitekturo, naravovarstvom, zakonodajo in gospodarstvom.

JERNEJ KORITNIK

Jernej Koritnik se je rodil leta 1999 v Celju. Leta 2026 je zaključil študij arhitekture na Fakulteti za arhitekturo Univerze v Ljubljani z magistrskim delom *Med zidovi tišine: idejna zasnova prenove samostana Studenice*. V svojem teoretičnem in praktičnem delu ga zanima arhitektura, ki izhaja iz konteksta ter premišljenega odnosa do programa in potreb uporabnikov. Pri zasnovah in prenovah išče jasne rešitve, v katerih ima vsaka odločitev svoj razlog in namen.

TADEJ URH

Tadej Urh je arhitekt in pedagog. Magistriral je na Fakulteti za arhitekturo Univerze v Ljubljani, kjer je od leta 2021 asistent na Katedri za arhitekturo. Je prejemnik študentskega Plečnikovega priznanja za raziskavo brezkoridornih šol Emila Navinška v skupini študentov pod mentorstvom doc. Mitje Zorca, ter nagrad in priznanj na javnih arhitekturnih natečajih v skupini soavtorjev, med drugim za dozidavo Baragovega semenišča in Spomenik slovenske osamosvojitve. Od leta 2023 skupaj z mladim kolektivom razvija arhitekturno prakso Metamorf.

MOJCA PIŠEK

Mojca Pišek, novinarka, esejistka, popotnica. Bralci jo poznajo kot literarno kritičarko, nekdanjo kulturno novinarko Dnevnika in danes kot publicistko Dela. Leta 2012 je prejela Stritarjevo nagrado za literarno kritiko, leta 2014 pa nagrado čuvaj/watchdog za debitantko leta. Njena prva knjiga esejev *Knjiga, ki smo jo vendar vsi prebrali* (2019) je bila nominirana za Rožančevo nagrado, leta 2023 pa je prejela nagrado natečaja za najboljši esej revije Sodobnost. Leta 2024 je izšla njena druga knjiga esejev *Globalni južnjaki*, ki je plod šestih let popotovanj po Latinski Ameriki.

JERNEJA FERLEŽ

Jerneja Ferlež, etnologinja, bibliotekarka in piska, je docentka na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete v Ljubljani in bibliotekarka v Univerzitetni knjižnici Maribor. Kot etnologinja se ukvarja z bivalno kulturo, zanimajo jo odnosi med ljudmi in prostori ter družbeni kontekst fotografiranja. Je avtorica etnoloških monografij *Mariborska dvorišča* (2001), *Stanovati v Mariboru* (2009) in drugih ter zbirk kratke proze *Gnezda* (2024) in *Maribor paralaksa* (2019, v soavtorstvu).

MIRJAM FURLAN LAPANJA

Mirjam Furlan Lapanja je po izvoru podeželanka in kmetica, po izobrazbi profesorica slovenščine, po poklicu lektorica, po želji mama, po izbiri in naključju prebivalka glavnega mesta. Že dolga leta je torej njena naloga biti idealna bralka tujih besedil in jih glede na njihov namen celoviti urediti za vse, ki jih berejo in poslušajo. Sicer pa sinestetično živi v svetu, ki jo najbolj priteguje z barvami in oblikami. V vzporednih življenjih bi bila vrtnarica ali urbanistka.

META KUTIN

Meta Kutin je projektantka, raziskovalka in publicistka. Leta 2009 je magistrirala na Fakulteti za arhitekturo Univerze v Ljubljani, med študijem je za projekt v seminarju dunajskega arhitekta Heinza Tesarja prejela študentsko nagrado Piranesi. Med letoma 2011 in 2016 je bila partnerica v biroju Skupaj arhitekti, od leta 2017 pa vodi lastni studio mKutin arhitektura. Od leta 2011 razvija in vodi arhitekturni program na Slovenski univerzi za tretje življenjsko obdobje. Je prejemnica večih nagrad in priznanj, med njimi nagrad BIG SEE, priznanja Zlati svinčnik ZAPS za odlično realizacijo (2021) in Plečnikove medalje za bogatitev prostorske kulture (2024).

NARA PERTOVIČ

Nara Petrovič je nagrajeni esejist, avtor osmih knjig in provokativen mislec, ki prisega na razkošno preprostost. Prepoznaven je po bivanju v divjini in bosonogosti, pri kateri vztraja že 20 let. Odmaknjenost od družbe mu nudi posebno perspektivo, popotništvo mu je dalo poznavanje jezikov in kultur, širina interesov ga bogati z razponom znanj. Kot avtor je najbolj znan po večno zeleni knjigi *Človek: navodila za uporabo*.

VID BEŠTER

Vid Bešter je literarni kritik, kulturni novinar in urednik. Objavljal je v številnih publikacijah. Bil je urednik redakcije za kulturo in humanistične vede (2020-2024) in odgovorni urednik Radia Študent (2024-2026). So-urednikoval je tudi oddajo prevodne proze Tu pa tam in s sodelavkami pripravil več radijskih podlistkov in tri radijske igre *Pogovori o melanholiji* (2020), *Frača* (2022) in *Pridigar iz mesta v puščavi* (2026).

EYAL WEIZMAN

Eyal Weizman je arhitekt in teoretik britansko–izraelskega porekla. Na Goldsmiths Univerzi v Londonu poučuje prostorsko in vizualno kulturo, vodi pa tudi raziskovalno agencijo *Forensic Architecture*, ki z arhitekturnimi metodami preučuje in dokumentira državno nasilje in kršitve človekovih pravic po vsem svetu. Je avtor številnih knjig s področja arhitekture.

- str. 83 Frizura Fani Bučar, rojena 1934, Petrušna vas 20. Teren 5–Št. Vid pri Stični, Radohova vas, Dob-OLO Grosuplje, 15. 8.–17. 9. 1950.
- str. 85 Oranje za sajenje krompirja pod brando, Bučečovci. Teren 30–Prlekija (Ljutomer, Gornja Radgona), 1973–1979. Avtorica Marija Makarovič.
- str. 87 Jopa iz srede 19. stoletja, Podraga 65, pri Božičevih, Božič Alojzija. Teren 15–Vipava, 1.–28. 8. 1958. Avtorica Marija Jagodic.
- str. 89 Sestra Avsec Ane, Podlož 13, »ogrnjena v koc'k«. Teren 19–Loška dolina (1.–15. 8. 1962). Avtorica Marija Makarovič.
- str. 91 »Ječmen žanjem«, Sadar Terezija, Breg 8. Teren 14–Okolica Žužemberka (1.–28. 8. 1957). Avtorica Marija Jagodic.
- str. 93 Ruta nazaj zavezana. Veronika Odlazek, Trstenik 19. Teren 18–Šentrupert na Dolenjskem (1.–30. 8. 1961). Avtorica Marija Makarovič.
- str. 95 Železno palico je zarodil pod kap hiše, da bi dobil coprnico, Sevshek Florjan, Hudinja 60. Teren 20–Južno Pohorje (1.–14. 7. 1963). Avtorica Pavla Štrukelj.
- str. 97 Marjana Kramar v modri obleki, v kateri je njena teta okoli leta 1870 šla vabit na poroko v Trebnjem. Mirna 25. Teren 18–Šentrupert na Dolenjskem (1.–30. 8. 1961). Avtorica Marija Makarovič.
- str. 99 Delovna noša, Bistrica ob Sotli. Teren 32–Posotelje, 1977. Avtorica Marija Makarovič.
- str. 101 Ženska noša. Teren 22–Drašiči, Bela Krajina. Posneto v času terenskega dela z ekipo od 4.–10. 10. 1965. Avtorica Marija Makarovič.
- str. 103 Sedeči Kristus. Lastnik Jože Rugelj, Vrh 14. Teren 18–Šentrupert na Dolenjskem (1.–30. 8. 1961). Avtorica Marija Makarovič.

Vse fotografije hrani Slovenski etnografski muzej.

Festival Razpoka 2026: Manjše zlo

Programska zasnova: Ajda Bračič, Andraž Keršič

Gostujoča sokuratorica: Helena Koder

Pomoč pri izvedbi: Neža Kokol

Podoba festivala in oblikovanje: Benja Pavlin

Oblikovanje spletne strani: Urška Alič

 KAJŽA

Produkcija: Kajža, stičišče za prenovo
in trajnostno bivanje

Koproducent: Muzej za arhitekturo in
oblikovanje (MAO)

Partnerji: Stičišče kultur Libertas,
Lutkovno gledališče MB,
Revija Arhitektov bilten
(medijski partner)

Zahvaljujemo se:

Skupini Etri, Jerneji Ferlež, založbi Verso, Slovenski
kinoteki, Mladinski knjigi, Cankarjevemu domu,
RTV Slovenija, Zavodu Vertigo, podjetju Kis in kvas.

Festival finančno podpira Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije.

REPUBLIKA SLOVENIJA
MINISTRSTVO ZA KULTURO

MANJŠE ZLO Zbornik esejev festivala Razpoka 2026

Uredniški odbor: Ajda Bračič, Andraž Keršič, Helena Koder, Neža Kokol
Avtorji besedil: Vid Bešter, Jerneja Ferlež, Mirjam Furlan Lapanja,
 Jernej Koritnik, Meta Kutin, Nara Petrovič, Mojca Pišek,
 Tadej Urh, Eyal Weizman (prevod: Matjaž Zorec)

Jezikovni pregled: Matjaž Zorec
Oblikovanje: Benja Pavlin

Tisk: Collegium Graphicum
Založil: Zavod za razvoj prostorske kulture Kriterij
Zanj: Ajda Bračič

1. natis, 300 izvodov
Ljubljana, 2026

Digitalna različica knjige je brezplačno dostopna na www.kajza.si

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

821.163.6-4

MANJŠE zlo : eseji : festival Razpoka /
[uredniški odbor Ajda Bračič ... [et al.] ;
avtorji besedil Vid Bešter ... [et al.] ;
prevod besedila Uničenje uničenja Matjaž Zorec].
- 1. natis. - Ljubljana : Zavod za razvoj
prostorske kulture Kriterij, 2026

ISBN 978-961-97611-0-6
COBISS.SI-ID 292282115

11	Lepota neizbrisanega Jernej Koritnik
17	Dedni izziv Tadej Urh
21	Žalostinka za bajturino Mojca Pišek
29	Tisti, ki jim ni mar Jerneja Ferlež
35	Vse teče Mirjam Furlan Lapanja
43	Drevesa plešejo, kadar dediščina prehaja iz roda v rod – Meta Kutin
51	Pravica do skromnosti Nara Petrovič
59	Nespodobna misel Vid Bešter
67	Uničenje uničenja Eyal Weizman
105	O festivalu Razpoka
107	O avtorjih

Svoboda dediščine leži v
presnavljanju, v podeljevanju
novih pomenov, v upravičevanju
preteklosti skozi prihodnost.

ISBN 978-0-12-345678-6

15,00 EUR